

Roma Antikitesinde Sosyal - Politik - Ekonomik Değişimlerin Hukuksal Yapı ve Kamu Düzeni Üzerindeki Etkileri

Araştırma

Şefik Taylan AKMAN*

*Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi, Hukuk Felsefesi ve Sosyolojisi ABD.
(Res. Asst., Hacettepe University Faculty of Law, Department of Philosophy and Sociology of Law)
(E-Posta: taylanakman@hacettepe.edu.tr)

ÖZET

Roma hukuku, bir şehir devletinden bir dünya imparatorluğuna uzanan Roma devletinin egemenliği altında bulunan topraklarda uygulanan hukuksal sistemi ifade eder. Bununla birlikte Roma hukukunun etkisini sadece antik dönem ile sınırlayabilmek mümkün değildir. Roma hukukunun geçerliliği bütün bir Ortaçağ boyunca sürdüğü gibi, bilhassa modern hukuk sistemlerini de başta özel hukuk kurumları olmak üzere ciddi anlamda etkilediğini belirtmek gerekir. Mülkiyet hukukundan sözleşme hukukuna birçok hukuksal kategorinin Roma hukukundan beslendiği ayrıca dikkat çeker.

Bu çalışmada Roma hukukunun gelişimi, sadece hukuka bağlı etkenler çerçevesinde değerlendirilmeyecektir. Tarihsel süreçte sosyolojik bir bakış açısıyla Roma devleti içinde gerçekleşen olaylarla bağlantı kurularak hukukun değişimi yorumlanmaya çalışılacaktır. Dolayısıyla Roma hukukunun incelenmesinde, Roma'nın politik tarihi, iktisadi gelişimi ve yaşanan toplumsal olayların etkileri de göz önüne alınacaktır. Bu bağlamda pleb'ler ile patricius'lar arasında yaşanan ekonomik ve politik mücadele ve sınıf savaşlarının sonuçları, şehir devletinden bir imparatorluk haline gelmesinin Roma'nın kamu düzeni üzerindeki etkileri ve Hıristiyanlığın ortaya çıkışının ardından Roma topraklarında yaşayan halklar arasında hızla taraftar kazanması gibi hususlar araştırılacaktır. Söz konusu olayların geleneksel Roma devlet yapısı içindeki sonuçları ile Roma hukukunda ne gibi dönüşümlere sebep olduğu ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Hukukun gelişimi, hukuk sosyolojisi, hukuk ve politika, Roma hukuku, Roma devleti.

ABSTRACT

THE IMPACT OF SOCIAL - POLITICAL - ECONOMIC ALTERATIONS ON THE LEGAL STRUCTURE AND PUBLIC ORDER IN THE ROMAN ANTIQUITY

Roman law expresses the legal system adopted that the territories under domination of the Roman state, which a world empire is extending from a city state. However, the influence of the Roman law is not only restricted by the ancient period. As the validity of the Roman law is maintained all through the medieval, notably it should be noted that modern legal systems initially the institutions of private law is significantly affected by the Roman law. Many legal categories from property law to contract law that feed on from the Roman law also draw attention.

In this study, the development of the Roman law won't only be considered within the framework of the factors connected with law. In the historical period with a sociological perspective will be attempted to interpret the alteration of law by establishing a connection with the events that took place in the Roman state. Therefore, on the examination of the Roman law, the effects of Roman political history, economic development and social events will be taken into account. In this context, the issues like the consequences of the economic and political struggles and the class wars between the plebs and patricians, the impact on the public order of Rome that becoming an empire from the city state and after the emerges of Christianity its quickly gained followers among the people living in the territory of Rome will be searched. These events' results in the structure of traditional Roman state and what kind of transformations caused on the Roman law will be discussed.

Keywords

Development of the law, sociology of law, law and politics, Roman law, Roman state

1. Giriş

Roma devletinin sahip olduğu hukuk düzeni, gerek sistematik yapısı gerekse modern hukuk düzenlerinin öncülü kabul edilmesi vesilesiyle hukuk ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda kendisine sıklıkla atıf yapılan ve farklı bağlamlarda değerlendirmelere tabii tutulan bir mahiyet gösterir. Roma hukukunun kurumları ve dönemleri içinde gerçekleştirilen çeşitli hukuksal düzenlemeler ile uygulamalar günümüz modern hukuk yapılarının anlaşılabilmesi bağlamında önem arz eder. Bilhassa modern hukuksal kurum ve düzenlemelerin kaynağının daha sağlıklı bir biçimde ele alınabilmesi için söz konusu kurum ve düzenlemelerin Roma hukuku olarak adlandırılan sistem içinde ne anlama geldiğinin, dönemin Roma devletinin idari mekanizması içerisinde hangi işlevleri yerine getirdiğinin değerlendirilmesi önem kazanmaktadır. Gerçekten günümüz hukuk, toplum, politika, ekonomi ilişkileri düşünüldüğünde, Roma devleti ve toplumunda egemen olan hukuk algısının döneminin sosyal, ekonomik ve politik yapılarından ve gerçekliklerinden soyutlanamayan bir niteliğe ve anlama tekabül ettiği görülür. Dolayısıyla Roma dönemine ait hukuksal yapının incelenmesi ile bu dönemdeki hukukun oluşturulması ve uygulanmasına ilişkin süreçlerin anlaşılmaya çalışılması modern dönemlerin kurum ve yapılarının ve hukuksal süreçlerinin kavranabilmesini de kolaylaştıracaktır.

2. Roma Devlet ve Toplum Yapısının Ana Hatları

Roma hukuku Roma'nın bir şehir devleti olarak kurulduğu M.Ö. 753 yılından Doğu Roma İmparatoru *Iustinianus*'un M.S. 565 yılında ölümüne kadar geçen zaman içinde Roma devletinin egemenliği altında bulunan topraklar üzerinde uygulanan sistemi ifade eder¹. *Iustinianus*'un ölümünden Doğu Roma İmparatorluğunun dağılına kadar (1453) olan dönemi tanımlamak için ise "Yunan - Roma hukuku" veya "Bizans hukuku" ifadelerini kullanılmak daha yerinde olur².

Roma devletinin kuruluşuna ve ilk dönemlerine ilişkin birbirinden farklı belirlenimler söz ko-

nusu olmakla birlikte³ M.Ö. 509 yılından itibaren cumhuriyet yönetiminin kurulduğunu ve devletin idari ve hukuki sisteminin esas rengini bu dönemle birlikte aldığı söylenebilir⁴. *Paul A. Zoch*'a göre de Roma'nın kuruluş dönemine ilişkin, bilhassa ilk üç yüzyılına ait kesin tarihsel bilgilerden bahsetmek güçtür. Romalıların kendi tarihlerini kuruluşlarından yüzyıllar geçtikten sonra yazmaya başlamaları sebebiyle Roma'nın kuruluşu konusunda yazan dönemin tarihçilerinin de söz konusu dönemlerde neler yaşandığı konusunda açık bilgiye sahip olmadıkları söylenebilir. Ayrıca dönemin tarihçilerinin, eserlerinde kullandıkları kaynakların kökenleri ile ilgili yeterince özenli ve eleştirel olmadıkları, tarih yazımında ahlak ve yurtseverlik ile ilgili olan değerleri ön plana çıkararak tarihsel gerçekliklerle daha az ilgilendikleri ve bazen yazımın salt biçimsel yönden iyi olmasına dikkat etmekle yetinip doğruları yazmaktansa atalarını, soylarını övmeyi tercih ettikleri görülür⁵.

Roma cumhuriyet yönetiminin ilk dönemlerini kapsayan M.Ö. V. yüzyılda, devletin, sürekli bir gelişme içinde bulunduğu, buna karşılık iç sorunların çözümünde aynı başarıyı sağlayamadığı görülür⁶. Bu dönemde bilhassa Roma toplumunun içinde iki farklı sınıf olan *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasındaki *-patricius*'ların ayrıcalıklarını sürdürebilme ve *pleb*'lerin hukuki eşitliği sağlayabilme hedefine

3 Roma devletinin kuruluşuna ilişkin dönemin Romalı tarih yazarlarının geleneksel olarak M.Ö. 21 Nisan 753 tarihini benimzedikleri görülür. Ancak kuruluş aşaması ve krallar devri olarak adlandırılan dönemi efsanelerle dolu olan Roma'nın, bu zamanlarına ilişkin kesin tarihsel bilgilerden bahsetmek pek de mümkün değildir. Dolayısıyla Roma tarihini son kral olarak kabul edilen *Tarquius Superbus*'ın tahttan indiği ve böylece krallık devrinin son bulunduğu M.Ö. 509 yılından itibaren ele almak, bu çalışma açısından daha anlamlı olacaktır. Konuyla ilgili olarak bkz. Zoch, Paul A., **Ancient Rome: An Introductory History**, University of Oklahoma Press, Norman, 1998, s. 6 - 14; DEMİRCİOĞLU, Halil, **Roma Tarihi, I. Cilt, Cumhuriyet I. Kısım, Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953, s. 34 - 47; ATLAN, Sabahat, **Roma Tarihinin Ana Hatları, I. Kısım, Cumhuriyet Devri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 10 - 12; AĞAOĞULLARI Mehmet Ali & KÖKER, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 15 - 16.

4 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 42.

5 ZOCH, 1998, s. 6. Bu bağlamda örnek bir çalışma için İ.Ö. 49 - İ.S. 17 yılları arasında yaşamış ve Roma'nın kuruluşundan başlayarak tarihini yazmaya çalışan *Titus Livius*'un eseri örnek gösterilebilir. KULAOĞLU, Meliha, "Tarihçi Titus Livius ve Tarihinin Birinci Kitabının Önsözü", **Anatolia**, S. 12, Y. 1968, s. 9 - 11.

6 OKANDAN, Recai G., **Roma Âmmе Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944, s. 29 - 30.

1 KARADENİZ ÇELEBİCAN, Özcan, **Roma Hukuku**, 15. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012, s. 27.

2 *Idem*.

odaklanmış- sınıf savaşlarının ve cumhuriyetin anayasal düzenine kesin bir şekil vermeye dönük mücadelelerin yoğunlaşması dikkat çekicidir⁷. Gerçekten de Roma devletinin yönetim biçiminin ve gittikçe kurumsallaşmaya başlayan Roma hukuk sisteminin anlaşılabilmesi için bu iki sınıfın politik, hukuki ve ekonomik mücadelelerinin tahlil edilmesi gerekir⁸. Dolayısıyla bu iki sınıfın karakteristiklerini belirleyen temel nitelikler ve uğrunda yoğun bir iktidar mücadelesi verdikleri çeşitli kurumların devlet yönetimi ve Roma toplumu içinde neyi temsil ettiği ve nasıl bir işlev gördüğü saptanmalıdır.

Roma devletinin Krallık döneminin egemen sınıfını oluşturan ve aristokrat kökenli kişilerden müteşekkil bulunan *patricius*'lar Roma'nın gerçek vatandaşları olarak kabul ediliyordu⁹. Ancak cumhuriyet yönetiminin kurulmasının ardından sahip oldukları siyasi ve ekonomik nüfuzu *pleb* sınıfının lehine kaybetmeye başlayan *patricius*'lar, zamanla, devlet yönetimi üzerinde sahip oldukları iktidarı da *pleb* sınıfının verdiği mücadeleler neticesinde onlarla paylaşmak zorunda kalmışlardır¹⁰.

Patricius'ların krallık devrinden miras aldıkları söz konusu siyasi ve ekonomik erklerinin, *pleb*'ler karşısında önceki döneme nazaran sürekli bir biçimde zayıflamasına karşın, cumhuriyetin kuruluşunun ardından örneğin tam vatandaşlık gibi son derece önemli bir hakkı sadece kendilerine tanıyan bir ayrıcalık şeklinde münhasıran tekellerinde tutmaya devam ettiklerini de belirtmek gerekir¹¹.

Benzer biçimde uzun süre *senatus* üyeliklerini de kendi sınıflarına münhasır bir ayrıcalık olarak korumaya devam etmiş; dinsel nitelikli *pontifex* ve *augur* rahipliklerine sahip olmayı sürdürerek hem dinsel hem de hukuksal -söz konusu rahipliklerin yetkilerinin hukukun yorumlanmasını da içermesi sebebiyle- güce hükmetmişlerdir¹². Çoğunluğu büyük arazi sahibi olan *patricius*'lar, ticaret ve mülkiyet hukukundan (*ius commercii*), eşitliğe dayanan evlenme hukukundan (*ius connubii*), aktif seçim hukukundan (*ius suffragii*) ve memur seçilme ile memurluk yapma demek olan pasif seçim hukukundan (*ius honorarium*) tam olarak yararlanıyor, böylece mecliste ve devletin idaresinde kesin söz sahibi bir konumda bulunuyorlardı¹³. *Patricius*'ların bir diğer ayrıcalığı bilhassa krallık döneminde ve daha sonra cumhuriyet yönetiminin ilk zamanlarında, kendilerine inhisar edilen askerlik hakkına ilişkindi. Bu ayrıcalığın pratikteki anlamı şiddet tekelinin doğrudan bu sınıfın elinde olmasıydı. Ancak bu durumun uzun müddet devam etmediği, genişleyen Roma devletinin ihtiyaçları doğrultusunda ordu ve askerlik sisteminin de kendi içinde yeniden şekillendiğini belirtmek gerekir. *Patricius*'ların ve onların adamlarının oluşturduğu süvarilerin asıl nüvesini teşkil ettiği Roma ordusu, zamanla, artan ihtiyaçlarını karşılayabilmek için daha geniş bir halk tabakasına yaslanmaya gereksinim duymuş, böylece *pleb*'ler de ordu içinde görev almaya başlamışlar; ordu soy esasından servetin esas alındığı bir nizama geçiş yapmıştır¹⁴.

Roma toplumunun ikinci önemli katmanını ise *pleb* olarak adlandırılan sınırlı vatandaşlık

7 *Ibid.*, s. 42 - 43; DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 159; OKANDAN, Recai G., "Roma Hukukunun Kaynakları Bakımından Vukua Gelen Tarihi Gelişme", *iÜHF*M, C. 18, S. 1 - 2, Y. 1952, s. 458 - 459.

8 Krallık devrinin yapılan bir darbeye son bulması ve bunu müteakiben cumhuriyet idaresinin kurulması sürecinde sosyo-ekonomik yapıdaki değişikliklere paralel bir biçimde güçlenen *pleb* sınıfı karşısında, *patricius*'ların sahip oldukları imtiyazları koruma içgüdülerinin de önemli rol oynadığına ilişkin görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşlere göre söz konusu darbeye amaçlanan, monarşik bir idareyi asillerin egemen olduğu oligarşik bir yönetim şekline tahvil etmektir. Özellikle son kralların *patricius* sınıfının dışındaki halka, *patricius*'lara özgü hakları tanımak suretiyle sınıf farklılıklarını azaltmaya çalışmalarının krallık idaresini son vermeye dönük bir darbeye sebep olduğu iddia edilmektedir. TAHİROĞLU, Bülent & ERDOĞMUŞ, Belgin, *Roma Hukuku Dersleri*, Der Yayınları, İstanbul, 2001, s. 3 - 4. Bu durum ilerleyen sayfalarda ayrıntılı olarak ele alınacak *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasında yaşanan uzun sınıf savaşlarının kökenlerinin krallık idaresi dönemine dek uzandığını da göstermektedir.

9 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 17.

10 Bkz. *Ibid.*, s. 20 - 22.

11 Buna karşılık Ağaoğulları ve Köker, altıncı kral *Servius Tullius*'un gerçekleştirdiği kabul edilen ve cumhuriyet dönemine

aktarılan yasal reformlar ile *pleb*'lere sınırlı bir vatandaşlık olanağının sağlandığını belirtir. Bu dönemde vatandaşlık "soy" yerine "konaklama" ve "özel mülkiyet" gibi ilkelere bağlanmıştır. Böylece vatandaş sayısı hızla artırılmıştır. *Ibid.*, s. 18.

12 ADKINS, Lesley, & ADKINS, Roy A., *Handbook to Life in Ancient Rome*, (Updated Edition), Facts on File, New York, 2004, s. 38.

13 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 52.

14 ATLAN, 1970, s. 31 - 32; KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 41. Askerlik hizmetinin görülmesinde vatandaşların servetlerinin esas alınması sonucunda ordu içinde farklı sınıflar oluşmuştur. Her sınıf mensubu kendisinin ve varsa adamlarının askeri teçhizatını ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak ile mükellefi. Beş sınıfa ayrılan bu sistem içinde en fazla serveti olanlar birinci sınıfı teşkil ediyor, diğer sınıflar bu sınıfın ardından geliyordu. ATLAN, 1970, s. 31 - 32; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 18. Bu sistemde de servet yönünden kuvvetli sınıfı oluşturan *patricius*'ların ayrıcalıklarını sürdürmeye devam ettikleri söylenebilirse de zengin *pleb*'lerin de yüksek sınıflarda yer almaya başladıkları göz ardı edilmemelidir.

haklarına sahip kişiler oluşturuyordu¹⁵. *Pleb*'ler, cumhuriyet yönetiminin kurulmasının ardından *patricius* sınıfının elinde bulundurduğu geniş haklara ve iktidar erkine karşı ikinci bir güç olarak, yönetim üzerinde etkinlik kurabilmek ve eşit haklara kavuşabilmek için mücadeleye başlamışlardır¹⁶. Roma'nın cumhuriyet yönetiminin bu iki sınıf arasında yaşanan mücadeleler doğrultusunda şekillendiği ve bilhassa hukuk sisteminin esasının söz konusu mücadelelerden ciddi biçimde etkilendiği belirtilmelidir.

Pleb'ler, yabancılar veya köleler gibi vatandaş sayılmayan bir topluluk değillerdi. Buna karşın *patricius*'lar gibi tam vatandaşlık hakkına da sahip değillerdi. Ticaret ve mülkiyet hakkına sahip olmalarına karşılık seçme ve seçilme hakları bulunmadığından siyasi görevlerde bulunamıyor, askere alınmıyor¹⁷ ve *patricius*'lar ile evlenemiyorlardı¹⁸. *Gens*¹⁹ teşkilatının dışında olan bu sınıf, genellikle zanaatkâr ve küçük esnaftan oluşmaktaydı.

Bu sınıfın cumhuriyet döneminin ilerleyen yıllarında gittikçe güçlendiği ve ekonomik açıdan *patricius*'larla yarışmaya dahi başladığı görülür. Bilhassa zengin *pleb* aileleri ulaştıkları bu ekonomik güce paralel olmayan haklarının peşine düşerek *patricius*'lar ile eşit hukuksal statüye sahip

olma taleplerini yoğunlaştırmışlardır²⁰. *Pleb*'lerin hızla zenginleşebilmelerinin temel nedeni, ülke sınırlarının genişlemesi ve buna paralel olarak ticaretin artması; eskiden en önemli servet kaynağı olan ve genelde *patricius*'ların sahip olduğu toprak zenginliğine ticaret, armatörlük, bankacılık gibi alternatif kazanç olanaklarının eklenmesi ve *pleb*'lerin bu alanlara yönelerek başarılı olmalarından kaynaklanmaktadır²¹. Bu bağlamda siyasal ve hukuksal süreçlerde daha etkin rol oynayabilmek için hem çeşitli meclislerde daha güçlü temsil taleplerini hem de yüksek devlet memurluklarına atanabilmeye ilişkin isteklerini dillendirmeye başlamışlardır.

Pleb'lerin gerek siyasal gerek hukuksal anlamda gittikçe güçlenmelerinin altında yatan bir neden de nüfuslarının artmasına paralel olarak Roma ordusunun ihtiyaçlarının karşılanabilmesinde kendilerine başvurulmasının zorunluluğundan kaynaklanıyordu. Roma'nın savaşlar nedeniyle ihtiyaç duyduğu insan gücü *pleb*'lerin ordu içinde görev almalarını gerektiriyor, bu durum da *patricius*'ların *pleb*'lerin istekleri doğrultusunda sahip oldukları ayrıcalıklardan ödün vermelerine neden oluyordu²². *Pleb*'ler bu durumdan yararlanarak bir taraftan yeni haklara, diğer taraftan Roma devletinin yukarıda belirtilen çeşitli kurum ve makamlarına seçilebilme olanaklarına kavuşuyorlardı. *Pleb*'ler açısından bu kurum ve makamların eşit hukuksal statülerin sağlanabilmesi ve çehesinde önemli kazanımlar olduğu belirtilmelidir.

Söz konusu makamların en önemlilerinden ilki cumhuriyet idaresinin kurulmasıyla birlikte (M.Ö. 509) oluşturulan *consul*'luk makamıdır²³. Söz ko-

15 *Ibid.*, s. 17 - 18.

16 *Ibid.*, s. 20.

17 Bu durumun cumhuriyetin ilerleyen yıllarında Roma devletinin hızlı gelişimi ve ordunun daha geniş halk kitlelerinden de askere ihtiyaç duyması neticesinde değiştiği ve *pleb*'lerin ordu içinde görevler almaya başladıkları daha önce belirtilmişti. Konuyla ilgili ayrıca bkz. UMUR, Ziya, **Roma Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982, s. 25.

18 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 52; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 20; ADKINS & ADKINS, 2004, s. 39.

19 *Gens*, kan ilişkisi ile birbirine bağlı olan, ortak bir soydan geldiklerini kabul eden farklı ailelerden müteşekkil bir topluluğu ifade ediyordu. *Gens* teşkilatı içinde asilleri oluşturan *patricius* kökenli aileler ile onlara bağlı olan, onların himayesi altında bulunan ve *clientes* olarak adlandırılan aileler vardı. OKANDAN, 1944, s. 16 - 17. *Umur*'a göre de *gens*, kendi tabileri (*clientes*'ler) ve köleleri ile birlikte bir ev veya köy topluluğunu temsil ediyordu. Kan esasına dayanmakla birlikte, aileye sonradan katılmak gibi usullerle de *gens*'e girilebiliyordu. *Gens*, devlete dâhil bir topluluk olmakla beraber, aynı zamanda kendi içinde bir dini birliği ve kendisine ait tanrıları ve ayinleri olan bir grup olarak nitelendirilebilir. UMUR, 1982, s. 6 - 7. *Engels*'e göre ise *gens* sınıfı, haklardan yoksun, ama ödev yüklenmiş kalabalık bir *pleb* sınıfı karşısında kapalı bir aristokrat sınıfını temsil etmektedir. ENGELS, FRIEDRICH, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, 12. Baskı, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 2002, s. 198. *Engels*'in *gens*'le ilgili ayrıntı açıklamaları için ayrıca bkz. *Ibid.*, s. 142 - 144.

20 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 86 - 87; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 21.

21 TAHİROĞLU, Bülent, "Roma Devleti'nin İktisadi Krizleri", **İÜHF**, C. 45, S. 1 - 4, Y. 1979 - 1981, s. 681.

22 ATLAN, 1970, s. 33 - 35. Benzer bir durumun M.Ö II. yüzyılda gittikçe fakirleşen köylülerin şehre gelerek proleterya (proletarii) sınıfını oluşturduktan sonra da görüldüğünü belirtmek gerekir. Mülksüzlerden oluşan bu sınıf, vatandaşların vergi verebilme kudretleri esasına -servet esasına- dayanılarak yapılmış askeri anayasaya göre askeri hizmete alınmamaktaydı. *Ibid.*, s. 107. Gerçekten piyadelerin özünü teşkil eden köylü sınıfının şehirlere gelerek hızla proleterleşmesi, ordunun müdafaa kuvvetini hissedilir derecede zaafa uğratmaktaydı. Bu sorun ise ücret karşılığında gönüllülerin silah altına alınması yöntemiyle çözülmüş; proleterler, askerliği bundan böyle meslek olarak yapmaya başlamıştır. Ayrıca proleterlere savaş dönemleri dışında kendilerini geçindirebilmeleri için toprak da verilmiştir. *Ibid.*, s. 118.

23 WILLIAMSON, Callie, **The Laws of the Roman People - Public**

nusu makam aynı zamanda devlet yönetiminin en önemli organı kabul edilen yürütme erkini kullanma gücüne sahipti²⁴. En güçlü *magistra*'lar olarak kabul edilen *Consul*'ler, görev süreleri herhangi bir otokrasiyi önlemek amacıyla birer yıl olan iki yöneticiden meydana geliyordu²⁵. Burada müşterek iktidara ve eşit yetkilere sahip olan, böylece birbirlerinin işlem ve eylemlerini denetleyebilen ve bu işlem ve eylemleri itiraz hakkını (*ius intercedendi*) kullanmak suretiyle durdurabilen iki kişi söz konusuydu. *Consul*'ler birer yıllık görev sürelerinin bitmesini müteakip buldukları makamdan çekilirdi. Görevde buldukları müddetçe hukuksal sorumlulukları bulunmayan *Consul*'lerin, görevleri ile ilgili gerçekleştirdikleri işlem ve eylemler dolayısıyla mesuliyetleri görev sürelerinin bitiminin ardından başladığı²⁶.

Consul'lerin devlet başkanı sıfatıyla yapmak zorunda oldukları işlerin başında askeri sahada emretme kudretini kullanmak, asker toplamak, savaş vergisi almak ve ordulara komutanlık etmek vardı. Bundan başka adalet işlerine bakmak, hükümetin günlük işlerini yerine getirmek, devletin masraflarını tespit etmek, *senatus* ve *curia* meclisini toplantıya çağırarak, toplantılara başkanlık etmek gibi çeşitli görevleri mevcuttu²⁷.

Devlet yapılanması içinde ikinci önemli kurum *senatus* idi. Roma'nın krallık döneminde bir danışma meclisi niteliğini haiz olan *senatus*²⁸ cumhuriyetin kurulmasının ardından hızla güçlene-

rek önemli bir otorite haline gelmişti²⁹. Bilhassa cumhuriyet yönetiminin erken dönemlerinde gerek iç ve dış siyasetin bütünü üzerinde, gerek asker toplama ve devletin mali yönetimi gibi konularda etkinlik göstererek devletin idari aygıtının kontrolünü elde etmeye başlamıştı³⁰. Zaman zaman halk meclisleri karşısında etkinliği azalsa dahi *senatus*, önemli bir güç odağı olarak varlığını sürekli korumuş ve rejim içerisindeki belirleyici politik güçlerin başında yer almaya devam etmişti. *Senatus*'un verdiği kararlar (*senatus consultum*), kanun mahiyetinde olmamasına karşın, *consul*'lerin bu kararları yerine getirmeleri zorunluluğu doğmuştur³¹. Ayrıca *senatus*, halk meclisleri olan *curia* ve *centuria* meclisleri karşısında da yetkilerini genişleterek yasama organlarını da denetler hale gelmişti³². Bununla birlikte *Senatus*'un, cumhuriyet yönetimi boyunca ve ilk imparatorluk döneminin başlarında sahip olduğu güç zamanla azalarak, kurum, yetkisini ve otoritesini büyük oranda kaybetmiştir³³.

Önceleri sadece *patricius*'ların girebildiği *senatus*, zamanla *pleb* sınıfının mensuplarına da açılmış, hatta M.Ö. 3. yüzyılın sonlarına doğru bilhassa zengin *pleb*'ler çoğunluğu ele geçirmiştir³⁴.

Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic, The University of Michigan Press, USA, 2005, s. 4. İlk *consul* M. Iunius Brutus olmuştur. *Idem*.

24 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 19. Mesai arkadaşı anlamına gelen "*consules*" kavramının yanı sıra *consul*'ler, *magistra* (*magistratus*), *praetor* ve *iudices* (*iudex*) gibi kavramlarla da ifade ediliyordu. OKANDAN, 1944, s. 37; KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 43; UMUR, 1982, s. 28 - 29. Örneğin *consul*'lere başlangıçta *praetor* adı verilmekteydi, ancak M.Ö. 336'dan itibaren devletin ikinci derecede önemli memurları olan ve adlı, hukuki işlerin yönetimini alan memurlara *praetor* adı verilince, baştakiler *consul* adını almıştır. ATLAN, 1970, s. 25.

25 JOHNSTON, David, **Roman Law in Context**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999, s. 2.

26 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 71 - 72; OKANDAN, 1944, s. 36 - 37; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s.19 - 20.

27 ATLAN, 1970, s. 26; TÜRKOĞLU, Gökçe H., "Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı", **DEÜHFD**, C. 11, S. 2, Y. 2009, s. 261 - 262.

28 *Senatus* yapısı itibarıyla *patricius* ailelerinin reislerinden meydana geliyordu. Ayrıca yüksek devlet memurluğu yapmış *patricius*'lar da *senatus*'a dâhil bulunuyordu. ATLAN, 1970, s. 26.

29 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 45; TÜRKOĞLU, 2009, s. 275.

30 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 45.

31 "*Senatus consultum*"ların kendilerine has bir nitelikleri olduğu dikkat çeker. Gerçekten de bu kararların kanun sayılıp sayılmayacağı hususu ciddi bir tartışma konusudur. Bu bağlamda bilhassa *senatus consultum*'ların kimlere yöneldiği tartışılmıştır. Zira bu kararlar gerek yurttaşlar gerekse *consul*'ler -*magistra*'lar- üzerinde normatif etkiler gösteriyordu. Konuyla ilgili ayrıntılı bir tartışma ve farklı görüşler için bkz. WATSON, Alan, **Law Making In The Later Roman Republic**, Oxford University Press, London, 1974, s. 22 - 28; BUCKLAND, W. W., **A Text-Book of Roman Law From Augustus to Justinian**, Cambridge [Eng.], University Press, 1950, s. 12 - 13; TÜRKOĞLU ÖZDEMİR, Gökçe, "Roma Hukukunda *Senatus Consultum Velleianum*", **İstanbul Kültür Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, C. 4, S. 1 - 2, Y. 2005, s. 203.

32 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 74 - 75; ATLAN, 1970, s. 26 - 27. Örneğin cumhuriyet idaresinin sonlarına doğru bilhassa *principatus* döneminde, vatandaşların sayısının hızla artması halk meclislerini toplanamaz ve dolayısıyla kanun çıkaramaz hale getirmiş; bu durum *senatus*'un önemini arttırdığı gibi *senatus* kararlarını da kanun mahiyetine yüklemiştir. Bununla beraber söz konusu *senatus* kararlarının niteliğine, bilhassa kime yöneldiğine ilişkin tartışmalar devam etmiştir. Zira *senatus* kararlarının muhatabı Roma halkı değil *magistra*'lar olarak gösteriliyor; kararlarda onlara tavsiyelerde bulunuyordu. TAHİROĞLU & ERDOĞMUŞ, 2001, s. 58 - 59.

33 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 49 - 50; TÜRKOĞLU, 2009, s. 276.

34 WATSON, 1974, s. 22; OKANDAN, 1944, s. 71.

Roma Krallık döneminin mirası olarak cumhuriyet dönemine aktarılan bir diğer kurum *curia* meclisidir (*comitia curiata*). *Patricius*'ların bir araya gelerek genel işler hakkında karar verdikleri bir kurum olarak *curia* meclisi gerçek anlamda bir halk meclisi olmamakla birlikte cumhuriyet döneminde de etkinliğini sürdürmüştür. *Pleb*'lerin yer alamadığı bu meclisin ayırt edici özelliklerinden biri kullanılan oyların bireysel oy değil, topluluk oyu³⁵ biçiminde kabul edilmesiydi. Yani burada kişiler tek tek oy vermez; oylar *curia* hesabıyla verirdi. Her *curia* birliğinin³⁶ bir oyu vardı ve mecliste karara bağlanması gereken konular ile ilgili olarak lehte ve aleyhte verilen oylar, oy veren *curia*'ların sayısı doğrultusunda kabul veya ret edilirdi³⁷.

Cumhuriyet idaresinin tesisi ile beraber yeni meclislerin de oluşturulmaya başlandığı görülür. Bunlardan ilki *centuria* meclisidir (*comitia centuriata*). Bu meclisin ayırt edici özelliği *pleb* sınıfına mensup bulunan kişilerin de burada yer alabilmesiydi. Dolayısıyla Roma'nın asıl halk meclisinin *centuria* meclisi olduğu söylenebilir. Kanun tekliflerinin kabul yada reddinde³⁸ ve yargı işlerinde yetkili olan bu meclis, ayrıca çeşitli devlet görevlilerinin seçiminde de etkinlik gösteriyordu. Ancak *Curia* meclisine karşı gittikçe güçlenmesine ve savaşa ve barışa karar vermek de dâhil olmak üzere birçok yetkiyi elinde toplamasına rağmen bu mecliste çoğunluğun *patricius*'larda bulunduğunu da belirtmek gerekir. Zira bu mecliste de oylar topluluk oyu olarak verilmekte ve *patricius*'ların doksan sekiz oyuna karşılık *pleb*'lerin doksan beş oyu bulunmaktaydı³⁹.

35 Roma'da meclislerde oy verme usulü demokratik bir yöntemden ziyade korporatist yönleri ağır basan bir nitelik taşıyordu. Bireylerin tekil oylarının bir önemi yoktu, bireyler, bağlı oldukları birliklere (*curia*, *centuria*, *tribus*) göre oy verirlerdi. Bu niteliği ile Roma meclisleri her vatandaşın tekil oy hakkı olan Yunan meclislerinden farklılık arz ediyordu. Bkz. DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 175 - 176.

36 Roma'nın kuruluşuna ilişkin rivayetlerde Roma sitesinin özünde üç *tribus*'a, otuz *curia*'ya ve üç yüze yakın *gens*'e ayrıldığı belirtilmektedir. Buna göre her *tribus* on *curia*'ya ve her *curia* da on *gens*'e ayrılmaktaydı. *Curia* birliklerinde sadece *patricius* sınıfı mensupları bulunabilmekteydi. OKANDAN, 1944, s. 28.

37 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 55; OKANDAN, 1944, s. 28 - 29; BUCKLAND, 1950, s. 2 - 3; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 18.

38 Bu bağlamda *Centuria* meclisini cumhuriyet döneminin yasama organı olarak kabul etmek mümkündür. *Magistra*'lardan gelen kanun tekliflerinin onaylamak yada reddetmek bu meclisin yetkisi dâhilindeydi. ADKINS & ADKINS, 2004, s. 48.

39 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 45; OKANDAN, 1944, s. 39 - 40; DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 59; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004,

Centuria meclisinde *patricius*'lar lehindeki bu üstünlük M.Ö. 241 yılında yapılan reformla değişmiştir⁴⁰. Özellikle M.Ö. 218 yılından itibaren meclis, yasama yetkisini oldukça nadiren kullanmaya başlamıştır⁴¹. Zira *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasında hukuksal eşitliğin sağlanmasına yönelik reformların ardından bu meclisin yapısında ciddi değişikliklere gidilmiştir. *Patricius*'ların çoğunluğu elde tuttuğu 193 *centuria*'nın sayısı arttırılarak 373'e kadar yükseltilmiş, bu da *patricius*'ların meclis üzerindeki egemenliğine son vermiştir. Bilhassa ekonomik yönden daha aşağıda bulunan *centuria*'lar meclis içinde önemli bir güç kazanmışlardır. *Patricius*'lar istedikleri düzenlemeleri gerçekleştirebilmek için daha alt sınıftan *centuria*'larla uzlaşmak zorunda kalmışlardır⁴².

Cumhuriyet yönetimine geçilmesinin ardından sadece *pleb*'lerden oluşan özel bir *pleb* meclisinin de (*concilia plebis tributa*) faaliyete geçtiği dikkat çeker. Yasama ve yargılama alanında görev alacak bazı yetkilileri seçme hakkı bulunan bu meclis⁴³, önceleri sadece *pleb*'leri ilgilendiren konuları ele alırken zamanla herkesçe kabul edilen, kanun mahiyetinde kararlar almaya da başlayarak, *pleb*'lerin devlet içindeki konumlarını *patricius*'lara karşı güçlendirmiştir⁴⁴. *Pleb*'ler açısından önemli olan bir diğer husus, bu meclisin aldığı kararların zaman içinde *patricius*'ları da bağlayıcı hale gelmesidir⁴⁵. *Pleb* meclisinin bir diğer dikkat çekici özelliği ise, özellikle kamu hukuku alanında yoğun bir yasama faaliyetinde bulunmasıdır. Kamu hukukuna ilişkin düzenlemeler-

s. 19. Ancak *centuria* meclislerinde kolektif oylar *curia*'lara dayanmamakta, ayrı bir yapı olan *centuria*'lar esas alınarak belirlenmekteydi. Her *centuria* kendi teşkil ettiği birliği temsil ederek oy verirdi ve her oyda o kolektivitinin üyelerinin iradelerinin bir sentezi var kabul edilirdi. OKANDAN, 1944, s. 60 - 61.

40 *Ibid.*, s. 62.

41 ADKINS & ADKINS, 2004, s. 48.

42 OKANDAN, 1944, s. 60 - 63.

43 *Pleb* meclisinin seçtiği bu kişiler arasında *pleb* sınıfının temsilcisi niteliğinde olan *tribuni*'leri ayrıca belirtmek gerekir. M.Ö. 493 yılında kurulan ve "halk tribunluğu" (*tribunus plebis*) olarak anılan bu makam *patricius*'ların *consul*'lüğüne mukabil vücuda getirilmiştir. Başlangıçta sayıları iki olarak tespit edilen ve sadece *pleb*'leri temsil eden *tribuni*'lerin yetkileri zamanla arttırmış ve *tribuni*'ler *consul*'ler karşısında da etkinlik göstermeye başlamışlardır. Daha geniş bilgi için bkz. *Ibid.*, s. 44 - 46; TÜRKOĞLU, 2009, s. 272 - 274.

44 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 90; OKANDAN, 1944, s. 46 - 47.

45 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 45.

den M.Ö. 350 - 219 yılları arasında çıkarılanların %32'si (17 düzenleme), M.Ö. 218 - 201 yılları arasında çıkarılanların %60'ı (23 düzenleme), M.Ö. 200 - 134 yılları arasında çıkarılanların %54'ü (33 düzenleme), M.Ö. 133 - 92 yılları arasında çıkarılanların %66'sı (65 düzenleme), M.Ö. 91 - 44 yılları arasında çıkarılanların %44'ünün (104 düzenleme) bu meclis tarafından yapıldığını belirtmek gerekir⁴⁶. Bu rakamlar *pleb*'lerin *patricius*'lara karşı verdikleri sınıf mücadelelerinin meyvelerini, özellikle hukuksal düzlemde toplamaya başladıklarının ve ülke yönetimi üzerinde belirli bir etkinliğe ulaştıklarının somut göstergesidir. Aynı zamanda politik kazanımlar ile hukuksal güce sahip olmak arasında doğrudan bir korelasyon olduğunun da kanıtıdır. Ancak *patricius*'lar süreç içerisinde *pleb*'lerin bu meclisine girmek istemiş ve neticede M.Ö. 447'de *centuria* meclisinin dışında *pleb* ve *patricius*'ları kapsayan ve *comitia tributa* adıyla anılan yeni bir halk meclisi oluşturulmuştur⁴⁷. M.Ö. 287 yılında *comitia tributa* kararlarının *senatus* tarafından onaylanması zorunluluğunun kaldırılması bu meclisin gücünü oldukça arttırmıştır⁴⁸.

3. Roma Hukuk Sisteminde Dönüşümün Yapısal Analizi

3.1. Krallık ve Cumhuriyet Dönemlerinin Yapısal Analizi

Roma devletinin temel yönetim organları ele alındıktan sonra hukuk sistemi ile ilgili daha ayrıntılı tespitler yapmak mümkün hale gelir. Ancak hukuk sistemi ile ilgili bu tespitler yapılırken de, hukukun gelişiminin dönemin politik mücadeleleriyle ekonomik yapısı ve süreçlerinden soyutlanmadığı ortaya çıkacaktır. Bu bağlamda yukarıda kısaca değinilen *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasında yaşanan sınıf mücadelelerinin, hem hukukun yeniden yapılandırılmasında hem de yeni politik kurumların oluşturulmasında belirleyici etken oldukları dikkat çeker. Politik kurum ve hukuksal düzenlemeler bir taraftan *pleb*'lerin verdikleri hukuksal eşitlik mücadelesini şekillendiriyor, diğer taraftan da ondan etkilenecek değişime uğruyor, dönüşüyordu. Bu süreç, *patricius*'lar ile *pleb*'lerin eşit hukuksal haklara sahip özneler olarak kabul edilmelelerine değin farklı aşamalardan geçmiştir.

Roma hukukunun ilk hali büyük oranda örf ve adet hukukuna dayanan yazılı olmayan bir hukuk sistemiydi. "*Ius Civile*" yada "*Ius Quiritium*" (yurttaşlar hukuku) denen bu hukuk düzeni⁴⁹ Roma devletinin ve toplumunun o dönemki sosyal ve ekonomik gerçekliklerine uygunluk arz ediyor; sadece *patricius*'ları hukuki özne olarak kabul ediyordu. Gerçekten de Roma kavminin ekonomik hayatının tarımsal niteliğinin etkileri, bu hukuksal yapılara rengini veren asıl unsurdu⁵⁰. Diğer taraftan bu kanunların sadece *patricius* sınıfı mensuplarına yönelik olması, aynı zamanda sınıfsal karakterli olmaları sonucunu da doğuruyordu. Örneğin yarıgıç olma hakkı *patricius*'lara tanınmış bir imtiyazdı; *patricius*'lar hukuku istedikleri gibi biçimlendirebiliyor ve yorumlayabiliyorlardı⁵¹. Dolayısıyla

49 Roma hukuk düzeninin de tıpkı Roma'nın siyasal dönemleri gibi çeşitli safhalara ayrılarak incelendiği görülmür. Bu bağlamda bilhassa Roma özel hukukunun -Roma kamu hukukunun siyasal dönemlere olan sıkı bağlılığının aksine- başka ölçütler ile değerlendirilerek farklı bölümlere tabi tutulduğu dikkat çeker. Örneğin *Karadeniz Çelebican*'a göre eski hukuk (M.Ö. 753 - M.Ö. 150), klasik - öncesi hukuk (M.Ö. 150 - M.Ö. 27), klasik hukuk (M.Ö. 27 - M.S. 250), klasik - sonrası hukuk (M.S. 250 - M.S. 527) ve *Iustinianus* dönemi hukuku (M.S. 527 - M.S. 565) olmak üzere beş farklı bölümlere ile ele alınabilecek olan Roma hukukunun devirlerinin Roma'daki büyük siyasal değişikliklerle doğrudan bir ilişkisi yoktur. Bu devirler daha ziyade söz konusu siyasal değişikliklerin uzun dönemdeki etkileri neticesinde oluşmuştur; zira bu tür siyasi değişiklikler, özel hukuk sistemlerini daha geç bir süreçte ve ancak dolaylı olarak etkileyebilmektedir. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 56 - 57. Buna karşın Roma hukuk sisteminin dönemlerine ilişkin ortak bir kabul yoktur. Örneğin *Umur*, Roma devletinin hukuki devirlerini üç büyük bölüme ayırarak tasnif eder. "Eski devir" olarak da adlandırdığı birinci devir Roma'nın kuruluşundan M.Ö. 150 senesine kadarki dönemi, ikinci devir M.Ö. 150 yılından M.S. 3. yüzyılın ortalarına kadar uzanan dönemi ve üçüncü devir ise M.S. 3. yüzyılın ortasından *Iustinianus*'a kadar olan dönemi kapsamaktadır. UMUR, 1982, s. 154 - 158.

50 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 57 - 58; TAHİROĞLU, 1979 - 1981, s. 677. Köle emeğine dayanan tarım faaliyeti özellikle Sicilya'da uygulanan ve kaba kuvvete dayanan bağcılık ve zeytin yetiştiriciliğine odaklanmış büyük çiftlikler (*latifundia*) aracılığıyla gerçekleştiriliyor; toprak sahibi olma servet edinmenin önemli yollarından biri kabul ediliyordu. AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 22; CAPOGROSSI COLOGNESI, Luigi, "Roma Egemeliği: Yurttaşlık ve Kölelik", (Çev. Özcan Çelebican), AÜHF, C. 43, S. 1 - 4, Y. 1993, s. 308.

51 Bilhassa Krallık döneminde hukukun sınıfsal karakteri çok baskındı. Roma'da en eski hukukçular rahiplerdi. Rahiplik ise sadece *patricius* sınıfı mensuplarına tanınmış bir ayrıcalıktı. Rahipler oldukça uzun süre hukuk bilgisi tekeli ellerinde bulundurmuşlar; hukukun rahip olmayanlar tarafından -dolayısıyla hukukçu da olmayan *patricius* sınıfı dışında kalan herkes için- bilinebilirliğinin bütün olanaklarını ortadan kaldırmışlardır. Çünkü hukuk uygulamasına ilişkin kararlar, örnekler, yapılan yorumlar tapınak arşivlerinde saklanıyor ve sadece rahipler tarafından kontrol edilebiliyordu. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 74 - 75. Bu durum, doğa

46 WILLIAMSON, 2005, s. 54.

47 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 99.

48 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 21 - 22.

patricius'lar ile *pleb*'ler arasındaki sınıf savaşında önemli bir mevzu, sözlü hukukun yazılı hale getirilmesi olmuştur. *Pleb*'ler yargıçların üzerinde karar verecekleri, herkesçe geçerli sayılan yazılı bir hukuk sistemi talep ediyorlar, bu doğrultuda örf ve adet hukukunun -aristokratik sözlü hukukun- yazıya dökülmesini istiyorlardı⁵². M.Ö. 451 - 449 yılları arasında "Oniki Levha Kanunları" olarak adlandırılan hukuksal düzenlemeler de bu taleplerin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştır. *Pleb*'lerin basıklarına dayanamayan *patricius*'lar, kurulan özel bir komisyon⁵³ (*decemviri consulari imperio legibus scribundis*) tarafından dönemin örf ve adet hukukunun yazılı hale getirilmesine müsaade etmiş ve herkes tarafından bilinebilir olmasına onay vermişlerdir. Oniki Levha Kanunları ile *pleb*'ler eşitli haklar kazanmakla birlikte hukuksal açıdan *patricius*'lar ile eşit olma hakkına ulaşamamışlardı⁵⁴. Zira Oniki Levha Kanunları hukuk bilgisinin tekeline belki *patricius* sınıfına mensup ruhani şahısların (*pontifex*) elinden almakta ve kanunların herkes tarafından bilinebilir olmasını sağlamakta da son kertede hukukun kontrolü hala *patricius* sınıfının elindeydi. Hukukun uygulanmasında

olarak *pleb* sınıfı mensuplarının şiddetli tepkisine neden oluyordu.

52 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 89; AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 21.

53 M.Ö. 450 yılında kurulan ve on kişiden müteşekkil olduğu belirtilen bu komisyon görevde olduğu süre içerisinde bütün idari mekanizma durmuş ve *consulluk*, *tribunluk* gibi makamların görevleri de bu komisyon tarafından yerine getirilmiştir. ATLAN, 1970, s. 30.

54 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 96 - 97; RUSS, Jacqueline, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni - Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi**, (Çev. Özcan Doğan), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011, s. 55; KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 76 - 77. Oniki Levha Kanunları'nın ayırt edici özelliklerinden biri, söz konusu kanunlarda modern hukuk sistemlerinin de bel kemiğini oluşturan bireysel mülkiyet, miras ve aynı hak - şahsi hak ayrımı mefhumlarının bulunmasıdır. Gerçekten üzerinde en çok durulan mevzular, usul hukuku, hukuki muamelelerdeki şekli unsurlar, miras hukuku, vesayet ve kayımlık, komşuluk ilişkileri ile haksız fiil ve cezalara ilişkin hususlardır. UMUR, 1982, s. 166 - 172; JOHNSTON, 1999, s. 2. Yalnızca bazı parçaları bilinen Oniki Levha Kanunları biçimsel olarak günümüz modern yasalarında ciddi anlamda farklılaşmaktadır. Kurallar olağandışı bir biçimde kısa ve özlü sözler biçiminde ifade edilmiştir. *Idem*. Oniki Levha Kanunları'nın orijinal biçimini koruyamadığını ama günümüze muhtelif parçalarının kısmen de olsa kaldığını belirtmek gerekir. Bu kanunlar, genel kuralları ihtiva ediyordu. Ayrıntılar ve bilhassa usule ilişkin kurallar uygulamacılara bırakılıyordu. Erken Roma'da, o dönemdeki benzer birçok medeniyette olduğu üzere hukuk kuralları ile dinsel kurallar arasında kesin ve büyük bir ayrışma yoktu. Ancak devletin gelişmesiyle paralel bir süreç içerisinde, hukuk kurallarının dinsel kurallardan bağımsızlaşarak ayrışabildiğini belirtmek gerekir. BUCKLAND, 1950, s. 2.

rahiplerin -dolayısıyla *patricius* sınıfı mensuplarının- tekelinin ortadan kaldırılabilmesi ancak M.Ö. 300 yılında *pleb* sınıfı mensuplarına da rahiplik hakkının tanınmasının ardından gerçekleşebilmiştir. Hukuka ilişkin asıl gelişiminin bu dönemden sonra yaşandığını söylemek yanlış olmayacaktır⁵⁵.

Roma devletinin M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda gerek *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasında hukuksal eşitliğin sağlanması gerekse idari sistemin esas şeklinin ortaya çıkarılarak cumhuriyet yönetiminin istikrarlı bir yapıya kavuşturulması için başka önemli adımlar attığı da görülür⁵⁶. Bu doğrultuda yapılan çalışmalar neticesinde M.Ö. 367 yılında *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasındaki eşitsizlikleri azaltmak için, *pleb*'lerin politik süreçlere katılabilmesinin önünü açan ve var olan ayrımcılıkları önlemeye dönük "*Licinius - Sextius Kanunları*" konulmuştur⁵⁷. Üç bölüme ayrılan bu kanunların birinci kısmı *pleb*'lerin borçlarının hafifletilmesini öngörüyor; ikinci kısmı *pleb*'lerin *patricius*'lara karşı korunması amacına yönelenerek esasen *pleb*'lerin devlete ait arazi ile meralardan yararlanma hakları gibi zirai konuları düzenliyor; son kısmı ise *pleb*'lerin en yüksek devlet memurluğu olan *consul*'lüğe atanmalarının önündeki engelleri kaldırarak *consul*'lerden birinin *pleb* olmasının sağlanması gibi *pleb*'lerin politik taleplerini karşılayabilmeyi hedefliyordu⁵⁸.

Pleb'lerin *consul* olabilmelerinin önündeki engeller "*Licinius - Sextius Kanunları*" ile ortadan kaldırılmasına karşın, aynı yıl içerisinde (M.Ö. 367) *patricius*'ların etkisiyle farklı düzenlemeler yapılarak bu sefer *consul*'luk makamının karşısında yine sadece *patricius*'ların seçilebileceği yeni bir kurumun oluşturulduğu görülür. *Praetor*'luk adıyla anılan bu makam, *consul*'lerin elinde bulunan adalet dağıtma yetkisini kendisinde toplamakta bilhassa hukuk alanındaki işlerin yine *patricius* sınıfının kontrolünde kalmasını sağlamaktaydı⁵⁹.

55 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 77 - 78; OKANDAN, 1952, s. 455 ve 458 - 459.

56 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 159.

57 WILLIAMSON, 2005, s. XI.

58 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 161 - 162.

59 *Ibid.*, s. 162; OKANDAN, 1944, s. 52. Aynı zamanda üçüncü bir *consul* olarak nitelendirilebilecek *praetor*'luk makamının oluşturulmasında, mevcut iki *consul*'ün hızla büyüyen ve genişleyen Roma devletinin tüm işlerine yetişememesi de önemli bir etken olmuştur. Keza ilerleyen dönemlerde kamu hukuku alanında başka *magistra*'lıkların kurulması ihtiyacı da baş göstermiştir. KARADE-

Daha sonra biri vatandaşların kendi aralarındaki (*praetor urbanus*), diğeri vatandaşlar ile yabancılar yada yabancıların kendi aralarındaki davalara bakmak üzere (*praetor peregrinus*) sayıları ikiye çıkarılan bu *praetor*'lar⁶⁰, *patricius*'ların, politik sistem üzerindeki etkinliklerini asıl olarak hukuk uygulamasının kontrolünü tekelinde tutmak suretiyle sağladıklarının somut göstergesidir. Gerçekten de *patricius*'lar, *pleb*'lerin ekonomik yönden güçlenmesi ve hak talepleri nedeniyle siyasi anlamda sürekli mevzi kaybediyorlarsa da son aşamaya kadar hukukun oluşturulmasından uygulanmasına kadar uzanan bir sahada var olan belirleyiciliklerini ve üstünlüklerini korumak istiyorlardı. Keza *consul*'lüğün karşısına *praetor*'luk makamını çıkarmaları ve adaletle ilgili yetkileri sadece kendilerinin görevli olabildikleri bu makama hasretmelerinin sebebini başka türlü açıklamak son derece güç olsa gerektir.

Oluşum aşamasındaki bu sınıfsal karakterli yapısına karşın *praetor*'lar, *Ius Civile*'nin dar ve biçimci kalıplarının dışında, toplumsal ve ekonomik gerçekliklerle daha uyumlu, esnek bir hukuk sisteminin oluşturulabilmesi veçhesinde "*Ius Praetorium*"⁶¹ (*Praetor* hukuku) adıyla anılan yeni hukuk kuralları da yaratmışlardır. Bu kurallar

NİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 44.

60 *Idem.*; TÜRKÖĞLU, 2009, s. 259. Başlangıçta bir tane olan bu makamdaki görevli sayısının süreç içerisinde çoğalmaya başladığı dikkat çeker. Gerçekten de ülkenin topraklarının genişlemesine paralel olarak hukuk işlerine bakan *praetor*'ların sayısı artmıştır. M.Ö. 242 yılında görevi yabancıların hukuk işlerine bakmak olan ikinci *praetor* atanmış; ilk *praetor*'un görev alanı ise Roma vatandaşlarının hukuksal durumları ile ilgilenmekle sınırlanmıştır. Zamanla bu iki *praetor*'un yetersiz kalması dolayısıyla M.Ö. 227 yılında birer tane Sicilya ve Sardunya, yine M.Ö. 198 yılında da iki tane İspanya bölgesi için yeni *praetor* atanması yoluna gidilmiştir. Bkz. WATSON, 1974, s. 61.

61 *Ius Praetorium*, *Ius Civile*'nin eksikliklerini gidermeye yönelik esnek bir hukuksal yapı sunuyordu. Bununla birlikte Roma'nın genişleyen sınırları ve devlete sürekli yabancı unsurların katılması, esas olarak vatandaşların kendi aralarındaki uyuşmazlıkları çözmek için oluşturulmuş *Ius Civile*'yi kimi durumlarda iyice işlevsiz kılıyordu. Roma vatandaşları ile yabancılar arasındaki ticari ve ekonomik ilişkilerden doğan anlaşmazlıkların çözümü son derece güç bir hal alıyordu. Bu durum Roma sınırları içinde yaşayıp da vatandaş olmamış kişilere de uygulanabilen ve adına "*Ius Gentium*" (kavimler hukuku) denilen yeni bir hukuk sisteminin gelişmesini sağlamıştır. *Ius Gentium*, Roma toplumuna özgülenmiş bulunan bazı müesseseleri değiştirmek ve yabancılar ile Roma vatandaşları arasındaki ilişkileri bir düzene bağlamak amacıyla yine Romalılar tarafından tesis edilip özel olarak bu işlere bakmakla görevlendirilen yabancılar *praetor*'u tarafından yürütülen kaideler manasına geliyordu. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 58 - 59; UMUR, 1982, s. 212 - 214.

zamanla *Ius Civile* ile de imtizaç ederek *Iustinianus* döneminde gerçekleştirilecek hukuk derlemelerinin önemli bir kaynağını oluşturmuştur⁶².

Yaşanan tüm bu gelişmeler aynı zamanda, *patricius* sınıfı mensuplarının iktidarı elleinde tutarak çeşitli ayrıcalıklarını sürdürme yönündeki iradelerini de göstermektedir. Buna karşılık *pleb*'ler de eşitlik yönündeki iradelerini ve mücadelelerini sürdürmeye devam etmişlerdir. Mücadeleler neticesinde örneğin *praetor*'luk makamı da *pleb*'lere açılmış ve ilk *pleb praetor* M.Ö. 337'de göreve atanmıştır. Ayrıca yine önceleri sadece *patricius*'ların görev alabildikleri *dictator*'luk, *ensor*'luk, *aediles curules* ve siyasi önemi olan *pontifex* ve *augur* rahiplik makamları da süreç içerisinde *pleb*'lere açılmıştır⁶³.

Politik ve hukuksal yapıda yaşanan önemli bir değişim de *senatus* ile halk meclisleri ve halk meclislerinin kendi aralarındaki yetki ve güç dengeleri arasında gerçekleşiyordu. Bu bağlamda *senatus*'un, *patricius*'ların ve *centuria* meclisinin hızla yetkilerini kaybetmeye başladıkları görülür⁶⁴. *Senatus*'un ve *centuria* meclisinin yetkilerinin azalmasını önceleri sadece *pleb*'lerin girdiği, ancak daha sonra *patricius*'ların de girmeye başladığı *tributa* meclisinin gücünü artırması izlemektedir. Örneğin *tributa* meclisinin cumhuriyet döneminde kamu hukuku alanındaki düzenlemelerin gerçekleştirilmesinde diğer meclislere oranla ciddi bir üstünlük göstermesi söz konusu durumun kanıtıdır⁶⁵. M.Ö. 339 yılında *Hortensius* Kanunu olarak adlandırılan düzenlemeler ile *tributa* meclisinin

62 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 58 - 59.

63 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 164; OKANDAN, 1944, s. 49 - 50; MOMMSEN, Theodor, *The History of Rome Vol. 1*, (Çev. William Purdie Dickson), Richard Bentley & Son, London, 1894, s. 383 - 384. Bununla beraber söz konusu makamlara yalnız zengin *pleb*'lerin başvurabildiklerini de belirtmek gerekir. Zira fakir *pleb*'lerin bu makamlara ulaşabilecek güçleri yoktu. Bu bağlamda bir demokratikleşmeden ziyade aristokrasi sınıfının zengin *pleb*'leri de içine alacak biçimde belirli bir miktar genişlemesi söz konusuydu. Gerçekten de idareci zümrenin genişlemesi yavaş yavaş memurluk asilliği denilen yeni bir aristokrasi meydana getirmeye başlamıştır. *Nobilitas* olarak da adlandırılan bu aristokratik sınıfın devlet içinde gittikçe önemli bir konuma sahip olmaya başladığı görülür. Bkz. DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 170 - 171.

64 *Ibid.*, s. 165. *Senatus*'a M.Ö. 400 yılından itibaren *pleb* sınıfından kişilerin de girmeye başladıklarını belirtmek gerekir. Mevki ve sayı olarak *patricius*'lar her ne kadar üstünlüklerini koruyorlarsa da *pleb*'ler de giderek artan bir siyasi güç olarak etkinlik göstermektedirler. OKANDAN, 1944, s. 50 - 51.

65 Bkz. WILLIAMSON, 2005, s. 54.

aldığı tüm kararlar tıpkı *centuria* meclisinin aldığı kararlar gibi halkın tamamı açısından bağlayıcı bir hale gelmiştir. Bunun yanında *tributa* meclisi kanun yapma hakkını da kazanarak önemli bir gücü eline geçirmiştir. Böylece her iki meclisin hukuksal yönden yetkileri eşitlenmiştir. Keza *tributa* meclisinin bu kanun yapma hakkını *centuria* meclisine göre daha yoğun olarak kullandığı da göz önüne alınırsa *pleb*'lerin devlet sistemi ve hukukun işleyişi üzerinde giderek artan bir etkinlik göstermeye başladıkları söylenebilir. *Tributa* ve *centuria* meclislerinin eşit kabul edilmesinin pratik anlamı ise yıllardır süren *patricius*'lar ile *pleb*'ler arasındaki sınıf mücadelesinin en azından hukuki açıdan artık son bulduğudur⁶⁶.

Pleb'lerin *patricius*'lar ile eşit siyasal ve hukuksal haklara ulaşmalarının son boyutu ise kendini *senatus* üyeliklerinde göstermiştir. Önceleri sadece *patricius*'lara açık olan *senatus* üyelikleri zamanla *magistra*'lara açılarak *pleb*'lerin de *senatus*'a girme imkânı doğmuştur⁶⁷. Hatta *pleb*'ler kısa zamanda *senatus*'ta çoğunluğu ele geçirmişlerdir. Zaman zaman yönetim üzerindeki etkinliği azalan *senatus* yeniden güç kazanarak önemli bir iktidar odağı haline gelmiştir. Bilhassa zengin *pleb*'lerin egemenlik kurduğu *senatus*, diğer tüm kurum ve makamlara kendi iktidarını dayatmış, adeta bir *senatus* oligarşisi teşkil etmeye başlamıştır. *Senatus*; yönetim aygıtının, hukuk sisteminin, ordunun ve iktisadi araçların (mali politikaların) üzerinde tek etkili güç konumuna yükselmiştir⁶⁸. Bu durum bir yönüyle *patricius*'ların yıllarca ellerinde bulundurdukları yönetim tekelinin sonu anlamına gelirken, diğer yönüyle de ekonomik gücü hızla artan bir sınıfın (*pleb*'lerin) yönetime ortak olma talebinin gerçekleşmesi manasına geliyordu. Zengin *pleb*'ler sahip oldukları ekonomik güce paralel siyasi ve hukuksal hakları da elde ederek, kendi siyasal ve hukuksal egemenliklerini şekillendirmeye başlıyor; *patricius*'lara dayanan eski aristokratik geleneğin yerine artık içinde kendilerinin de bulunduğu yeni bir siyasal düzen ve onun hukuki aygıtları inşa ediliyordu.

Pleb'lerin ulaştığı mevcut durumun *patricius*'lar açısından önemi, kraliyet devrinden beri süre gelen egemen aristokratik

iktidar erklerinin sınırlanması özelinde ortaya çıkmıştır. Bir başka ifadeyle zengin *pleb*ler ve *patricius*'lardan müteşekkil *nobilitas* olarak adlandırılan yeni aristokratik yapı, sadece *patricius*'lardan müteşekkil bir aristokrasine ikame edilmiştir. Gerçekten *patricius*'lar ve *pleb*'ler arasındaki sınıf savaşı son bulmuş, anlaşmazlıklar büyük oranda ortadan kalkmış ve ortak bir düzen kurmaya yönelik bir irade belirlemiştir⁶⁹.

Pleb'lerin sınıf savaşlarını kazanmaları ve sahip oldukları ekonomik güce paralel siyasal katılım ve hukukun eşit özneleri olarak kabul edilmelerine yönelik talepleri, ekonomi, iktidar ve hukuk ekseninde özetlenebilecek ve günümüz modern toplumları için de büyük oranda geçerli olan, hukukun, mevcut gerçeklikler dünyasındaki sosyopolitik ve ekonomik olguların belirlenimi dışında anlamlandırılmayacağı hususunu doğrulamaktadır. *Pleb*'ler, 1789 Fransız Devrimi sırasında burjuvazinin var olan ekonomi - politik konjonktür içerisinde bulunduğu konuma benzer bir biçimde, yürüttükleri politik nitelikli sınıf mücadeleleri neticesinde, egemen *patricius* iktidarının kurumsal düzeydeki üstünlüğünü büyük oranda sona erdirmişlerdir. Sahip oldukları ekonomik gücü, önce politik güce dönüştürmüş, ardından eşitlik eksenine oturan bir vatandaşlık rabitasıyla güçlendirerek hukuksal alana taşımayı başarmışlardır. Böylece başta yönetim aygıtı olmak üzere, hukukun oluşturulmasından uygulanmasına ve hukukun yapısal karakterine, var olan sınıfsal ayrılıklar üzerine kurulu sistematik yapıyı tasfiye ederek bir bakıma iktidara ortak olmuş, hatta idari yapı üzerinde *patricius*'lara kıyasla daha güçlü bir konuma ulaşmışlardır.

Patricius ile *pleb*'lerin sınıf savaşlarının hukuka yansıyan bir diğer neticesi, süreç içerisinde daha ziyade dini motifler de ihtiva eden Roma hukukunun laik ahlaka dayalı bir nitelik kazanarak, yurttaş olarak bireyle devlet arasındaki ilişkileri ilk kez yazılı ve açık bir biçimde düzenlemesidir. Bu değişimin,

69 *Ibid.*, s. 52 - 54. Bu yeni aristokratik sınıfın oluşumunda *pleb* ve *patricius* ailelerinin evlilikler yoluyla akrabalıklar kurması, ortak çıkarlarının varlığı gibi sebepler etkili olmuştur. "*Nobilitas*" adı verilen bu aristokratik sınıfın ayırt edici özelliği ise, bir ailenin bu sınıfa girebilmesi için aile üyelerinden birinin "*curules*" *magistra*'lıklarından birine yükselmesi şartının bulunmasıydı. Böylece ancak devlet yönetimi içinde önemli bir konuma yükselebilenler *pleb* yada *patricius* olmalarına bakılmaksızın bu sınıfın ve asaletin bir parçası olabiliyorlardı. *Ibid.*, s. 55 - 56.

66 DEMİRCİOĞLU, 1953, s. 169.

67 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 22.

68 OKANDAN, 1944, s. 72 - 85.

bilhassa aşağıda ele alınacak Roma'nın bir imparatorluk haline dönüşerek çok hukuklu bir düzeni benimsemesine karşın, Roma hukukunun özel hukuka ilişkin düzenlemelerinin nasıl bir üst-hukuk olarak varlığını koruyabildiğinin açıklanabilmesi veçhinde önemi vardır⁷⁰. Gerçekten *pleb* ve *patricius*'lar arasındaki mücadelenin büyük oranda sönmülenererek eşitliğin gerçekleştiği bir dönemde, Roma devletinin ulaştığı siyasal ve ekonomik kudretin devlet yapılanmasını yavaş yavaş imparatorluk yönünde değiştirdiği, keza hukuksal yapının da bu imparatorluğun gereklilikleri doğrultusunda dönüşüme uğradığı söylenebilir. Artık *pleb*'ler ile *patricius*'lar arasındaki sınıf mücadelesi ekseninden çıkan, yeni imparatorluk düzeninin farklı paradigmalara ve koşullar doğrultusunda biçimlenen politik ve siyasal bir yapıdan bahsetmek daha yerinde olacaktır. Söz konusu yapı, iktidar ile ekonomik güç arasında doğrudan bir bağlantının kurulmasına paralel olarak bir oligarşi biçimine dönüşmüştür⁷¹. Neredeyse bütün bir krallık ve cumhuriyet dönemi boyunca süre giden *pleb - patricius* savaşı biçim değiştirerek, ekonomik ve siyasal iktidara sahip zengin *pleb - patricius* oligarşisi ile fakir halk arasındaki çatışmaya evrilecektir.

Özellikle fakir köylülerin, uzun savaşların da etkisiyle topraklarıyla yeterince ilgilenememeleri gibi nedenlerden dolayı Roma kentine göç ederek buradaki *proletarii* sınıfının sayısında hızla bir artışa neden olduklarını belirtmek gerekir. Bu durumu düzeltmeye yönelik, bilhassa toprak reformunu gerçekleştirmeyi amaçlayan birçok düzenleme oligarşinin tepkisiyle karşılaşılarak engellenmeye çalışılmıştır⁷². *Proletarii* ile zengin oligarşinin mücadelesi, *pleb - patricius* mücadelesine benzer biçimde bir çatışma içine girildiğini de bu bağlamda göstermektedir. Fakat söz konusu mücadeleler *proletarii* için açık kazanımlar sağlamamıştır. Bu

duruma sebebiyet veren en önemli etken ise imparatorluğun ve genel olarak Roma toplumunun yeniden biçimlenen yapısal karakterinden kaynaklanmaktadır. Bu bağlamda kitleleri büyük oranda pasivize eden ve itaatkâr bir yönelime sürükleyen Stoacılığın ve Hıristiyanlığın özellikle fakir halk kitleleri üzerinde etkili olduğunu belirtmek gerekir. Gerçekten önce Stoacı düşünce ve ardından Hıristiyanlık inancı geniş kitlelerin kontrol edilebilmesi bağlamında Roma'nın son dönemlerinde yönetici elitlere benzersiz imkânlar sağlamıştır.

3.2. İmparatorluk Dönemlerinin Yapısal Analizi

Roma, cumhuriyet idaresi altında bir şehir devletinden, büyük bir imparatorluğa dönüşmüştür. Bu durum cumhuriyet rejiminin organlarının ve bizzati cumhuriyetin kendisinin hızla büyüyen devletin ihtiyaçlarına cevap verebilmesi konusunda yeni sorunlara yol açmıştır. Dolayısıyla Roma'da cumhuriyet rejiminin yetersiz olduğu yönünde çeşitli kanaatler oluşmaya başlamış, yönetimde yeni arayışlar, tartışmalar da bu veçhede gelişmiştir⁷³.

M.Ö. 1. yüzyılın ilerleyen yıllarında, artık *senatus* yönetiminden başka bir anlama gelmeyen cumhuriyet sisteminin ihtiyaçları karşılayamadığı farklı kesimlerce daha yoğun bir biçimde dillendirilmeye başlanmıştır. *Senatus* içerisinde dahi, Roma devleti için yegâne kurtuluş çaresinin diktatörlükte olduğunu söyleyenler çıkmıştır⁷⁴.

Roma'da cumhuriyetten imparatorluğa geçiş sürecinde siyasal çatışmalar önemli bir etken olarak rol oynadığı gibi, yönetim değişikliğinin de bir tür iktidar savaşı biçiminde gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Bu süreçte askeri güç belirleyici etken olarak ortaya çıkmıştır. Cumhuriyetin ve onun aygıtlarının yetersizliğine ilişkin tartışmalar, bilhassa *Iulius Caesar* (M.Ö. 100 - 44) döneminde yaşanan siyasal çatışmalar sırasında artmış; *Caesar*'ın M.Ö. 44 yılında öldürülmesinden sonra ise cumhuriyet rejimi ancak M.Ö. 27 yılına kadar dayanabilmiştir. *Caesar*'ın yeğeni *Augustus*'un (*Gaius Octavius Thurinus*) (M.Ö. 63 - M.S. 14) M.Ö. 27 yılında *princeps*⁷⁵ unvanıyla

70 ÖZLEM, Doğan, **Etik - Ahlak Felsefesi-**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004, s. 217.

71 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 22.

72 **Ibid.**, s. 23. Roma'da proleteryanın çoğunlukla imparatorluk yardımcılarıyla geçinebildiğini söylemek gerekir. *Caesar* döneminde sayıları 300.000'den yarıya indirilen bu sınıf *Augustus* devrinde sayı itibarıyla 200.000'e yükselmiş ve yeniden artmaya başlamıştır. Proleterya gerek ekonomik açıdan gerek kamu düzeni açısından imparatorluk için önemli ve sürekli bir sorun kaynağı olmuştur. Bkz. TAHİROĞLU, 1979 - 1981, s. 690 - 691. *Engels*'e göre Roma'daki en önemli sorunların ve çatışmaların kaynağı esasen toprak mülkiyetinden kaynaklanmaktadır. ENGELS, Friedrich, **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**, 3. Baskı, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992, s. 53.

73 Bkz. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 47 - 48; TÜRKOĞLU, 2009, s. 279 - 280.

74 OKANDAN, 1944, s. 111.

75 *Senatus* tarafından seçilen ve bu seçimi halk meclislerinde onaylanan *princeps*'in sözlük anlamı "başkan, şef" idi. Bununla bir-

la devletin başına geçmesi ile de cumhuriyet rejimi resmen sona ermiş, devlet bir imparatorluğa dönüşmüştür⁷⁶.

Cumhuriyet rejiminin sona ermesinin nedenleri arasında devlet topraklarının aşırı genişlemesi ve mevcut idari sistemin yetersiz kalması gibi faktörler rol oynadığı gibi hukuki ve politik sebepler de etkili olmuştur. Roma devletinin sınırlarının hızla genişlemesi, süreç içerisinde kendilerine vatandaşlık hakkı tanınan toplulukların sayısını da arttırmıştır. Bu durum ise cumhuriyet rejiminin gereklerinden biri olan tüm vatandaşların meclislerde oy kullanması kuralının uygulanabilmesi olanağını ortadan kaldırmıştır. Böylece meclisler toplanamaz, karar alamaz hale gelmiştir⁷⁷. Bütün vatandaşların halk meclislerinde toplanarak karar almasının maddi açıdan imkânsızlaşması, özellikle cumhuriyet rejiminin son dönemlerinde *senatus*'un güçlenmesine ve hatta diktatörlüğe yol açarken, halkta da ciddi hoşnutsuzluklara sebep olmuştur. Hukuk - politika alanında yaşanan tüm bu kargaşa, hızla karar alınabilmesini ve bu kararların uygulanabilmesini sağlamaya dönük olarak sistemin tek adam düzenine dönüşmesini, böylece *principatus* dönemi (İlk İmparatorluk Dönemi) olarak da adlandırılacak yeni bir rejimin yerleşmesi sürecini başlatmıştır.

Cumhuriyet devrinin kurumlarıyla monarşik bir sistemin gerekliliklerini karşılamaya çalışan *principatus* devri⁷⁸, esas itibariyle rejime yönelebilecek

likte yurttaşlar arasında birinci, yurttaşların ilki manasında da kullanılıyordu. *Principes*'in orduları kumanda etmek, asker toplamak, terhis etmek, kendisine bağlanan eyaletleri yönetmek, halk meclislerine başkanlık etmek, savaş açmak, barış anlaşması imzalamak, yurttaşlık hakkı tanımak, din işlerini yönetmek, devlet topraklarını tahsis etmek gibi devlet yönetiminin en önemli yetkilerini şahsında topladığı görülür. Ayrıca *principes*'in yargılama yetkisine de sahip olduğu dikkat çeker. İster kendisi ister atadığı yargıçlar vasıtasıyla hem ceza hukuku hem özel hukuk davalarına bakabiliyor, çeşitli itirazları nihai olarak karara bağlayabiliyordu. Bununla birlikte *principes*'in kanun koyma yetkisine henüz sahip olmadığını ancak *senatus*'a bu hususta kanun önerileri sunabildiğini de belirtmek gerekir. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 48.

76 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 45 - 46 ve s. 67 - 68.

77 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 46; UMUR, 1982, s. 103. *Augustus*'un vatandaşların halk meclislerine mektupla oy göndermeleri usulünü uygulamaya koyması da problemi çözmekte yetersiz kalmıştır. TAHIROĞLU & ERDOĞMUŞ, 2001, s. 22.

78 Cumhuriyet devrinin çeşitli kurumlarının varlıklarını sürdürmelerinin yanı sıra o dönemden devam edegelen çeşitli hukuksal uygulamaların da yeni siyasal ve hukuksal yapı içinde ufak bazı değişikliklerle uygulandığı dikkat çeker. Örneğin *magistra*'ların bir kanun yolu olarak başvurabildikleri veto hakkının -diğer *magist-*

muhaleteti bir taraftan cumhuriyetin organlarını muhafaza ederek savuşturmayı hedeflerken diğer taraftan hükümdarın (*princeps*) mutlakiyetçi arzularının maskelenmesinin bir aracı olmuştur. Başta *senatus* olmak üzere cumhuriyet döneminin organları, varlıklarını en azından görünüşte sürdürdükleri halde, sahip oldukları yetkiler hemen tümüyle hükümdarın şahsında toplanmaya başlamıştır⁷⁹. Bununla birlikte örneğin *Augustus*, kendisini sıkı bir cumhuriyetçi olarak konumlandırmayı ve mevcut iktidarını bu cumhuriyetçi maske ile sürdürmeyi de ihmal etmiyordu⁸⁰. Muhafazakârlığın mümkün olabileceği her durumda bir muhafazakâr gibi hareket etmeyi tercih eden *Augustus*'a göre, Roma'nın öncelikli ihtiyacı devletin yeniden teşkilatlandırılması ve iyi bir idari yapının oluşturulmasıydı⁸¹. Bu bağlamda yasamaya ilişkin süreçlerin ve kurumların düzenlenmesi öncelikle ele alınmış; *Augustus* bir taraftan yasama gücünün tamamını kendisinin de içinde bulunduğu ikinci *triumvirate*'nin bünyesinde toplamaya çalışırken, diğer taraftan hâkim otoritenin sahibi olarak *tribunicia potestas* unvanı ile imparatorluğun tümü üzerinde mutlak bir güce ulaşma hedefine yönelmiştir⁸².

Principatus dönemi içinde gerek devletin yarısal karakteri ve hukuk düzeni gerekse Roma toplumunun iç dinamikleri açısından önem taşıyan olaylardan biri de, M.S. 212 yılında İmparator

ra veya *pleb tribun*'larının kararlarına karşı- kullanımının yeni dönemle birlikte *princeps*'e geçtiği görülür. Ayrıntılı bilgi için bkz. JONES, A. H. M., "Imperial and Senatorial Jurisdiction in the Early Principate", **Studies in Roman Government and Law**, Basil Blackwell, Oxford, 1960, s. 69 - 70.

79 OKANDAN, 1944, s. 135 - 149. *Karadeniz Çelebican*'ın belirttiği üzere M.S. 284 yılına kadar süren bu dönem içinde mutlak bir monarşinin kurulduğu söylenemez. Çünkü *principatus* yönetiminin başlıca özelliği, *princeps*'in birçok yetkiyi şahsında toplamış olmasına rağmen, bu yetkilerin kendisine cumhuriyet yönetiminin organları tarafından verilmesi dolayısıyla mutlak bir iktidara sahip olmamasıdır. Söz konusu dönemin siyasi organları, özellikle *senatus*'un bu dönemdeki görev ve yetkileri incelenirse durum daha iyi anlaşılır. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 48.

80 JONES, A. H. M., "The Imperium of Augustus", **Studies in Roman Government and Law**, Basil Blackwell, Oxford, 1960, s. 6.

81 Cumhuriyet rejimi terk edilerek yeni bir rejime geçilmediğini sürekli belirtme ihtiyacı duyan *Augustus*, getirdiği yeni kuralları, cumhuriyetin idari yapısını restore ettiğini gösteren davranışlarıyla geleneklere ve eski yapıya dayandırmaya özen göstermiştir. *Augustus*, bütün reform hareketlerine, sahip oldukları imtiyazları kaybetmek korkusuyla sürekli karşı çıkan soyluların tepkisini önlemek için cumhuriyetçi gelenekleri arkasına alarak hareket etmeyi tercih etmiştir. TAHIROĞLU & ERDOĞMUŞ, 2001, s. 19 - 20.

82 BUCKLAND, 1950, s. 6.

Caracalla tarafından, imparatorluğun tüm eyaletlerinde yaşayan bütün özgür insanların Roma vatandaşlığı olarak tanındığının ilan edilmesidir⁸³. Bu kararlar Roma vatandaşlığı bir ayrıcalık olmaktan çıkmakla birlikte, aslında bir imparatorluğun gereği olarak vatandaşlar da tebaaya dönüştürülmekteydi; *Caracalla*'nın bu kararlarla güttüğü gerçek amaç ise vatandaşlığı genişletmek suretiyle vergi yükümlüsü sayısının artırılması olarak nitelendirilebilir⁸⁴. Böylece imparatorluk sınırları dâhilinde yaşayanlar hukuksal bir özne kabul edilerek, onlar üzerinden ekonomik ve politik anlamda faydalanabilmek de mümkün hale gelmektedir.

M.S. 284 yılına kadar süren *principatus* döneminin bilhassa ilk iki yüzyılının Roma açısından oldukça parlak olduğunu belirtmek gerekir. Barış ve sükûnet dönemi (*pax romana*) olarak adlandırılan bu yüzyıllarda Yunan uygarlığından ve kültüründen hızla etkilenmeye başlayan Roma kurumlarının daha da kökleştiği görülür. Roma - Helen uygarlığı denilen yeni bir dünya görüşü şekillenmeye başlamıştır. Gerçekten bu görüş bugünün Batı toplumunun da düşünce, sanat, hukuk ve devlet idaresi bakımından temelini oluşturacak ortak bir uygarlığı dönemin Roma sınırları dâhilindeki toplumlara yerleştirmiştir⁸⁵.

Principatus döneminin son yıllarında bilhassa M.S. 235'ten sonra iç kargaşaların hızla artmaya başladığı, yine aynı zaman evresinde "barbar" olarak adlandırılan yabancı kavimlerin akınlarının da yoğunlaştığı dikkat çekmektedir. Bu süreç, yeni düzenlemeler yapılmasını gerektirmiş ve neticede *Diocletianus*'un (245 - 312) M.S. 284 yılında adına *dominatus* dönemi (Son İmparatorluk Dönemi) denen tam bir mutlakiyet yönetimi kurmasıyla sonuçlanmıştır. Kurulan bu yönetim örgütü ile monarşi hukuksal bir zemin kazanmış, aynı zamanda siyasi anlamda olmak üzere "*princeps*" yerine *imperator* unvanı ile anılan hükümdar her türlü devlet iktidarının tek kaynağı haline gelmiştir⁸⁶.

83 UMUR, 1974, s. 106. Bu bağlamda *Capogrossi Colognesi*'ye göre, tüm Roma uyruklarına yurttaşlık tanındığı M.S. 212 yılına kadar, toplulukları düzenleyen hukukların ve iç politik düzenlemelerin tarihini, birleştiricilikten ziyade, farklılaşmanın tarihi olarak da okumak mümkündür. CAPOGROSSI COLOGNESI, 1993, s. 306.

84 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 69.

85 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 47; UMUR, 1982, s. 91. Ayrıca bkz. RUSSELL, Bertrand, *Batı Felsefesi Tarihi I*, (Çev. Muammer Sencer), Say Yayınları, İstanbul, 2002, s. 426.

86 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 51 - 53; OKANDAN, 1944, s. 248.

Kurulan yeni düzende, ülkenin önderi olarak nitelendirilebilecek imparator her alanda mutlak egemen kabul edilmiştir. Mutlak egemenlik, siyasi sahada olduğu kadar dinsel sahada da etkili olmaya başlamış, kutsal bir kişilik ve hatta tanrı (*deus*) olarak kabul edilen imparator, egemenliğe hem ruhani hem de dünyevi alanda sahip olmuştur⁸⁷. Bu durumda hukukun tek kaynağı olarak imparatorun iradesi, kanun mahiyetinde kabul edilmiştir⁸⁸. *Okandan*'ın ifadesiyle imparatorun hoşuna giden her şey kanun kuvvetine ulaşabilirdi; imparatorun kanun mahiyetindeki fermanları, emirnameleri (*constitutio*) karşısında, bunlarla rekabet edebilecek hiçbir organ yada kurum yoktu⁸⁹. Örf ve adetler bile ancak imparatorun iradesine aykırı düşmedikleri müddetçe geçerli ve bireylerin yurttaş değil imparatorun uyrukları olduğu bu sistem, cumhuriyet yönetiminden kalan bütün organları ortadan kaldırmış⁹⁰; imparator ve al-

87 *Ibid.*, s. 248 - 249.

88 İmparatorun iradesinin kanun mahiyetinde kabul edilmesi "*edictum (edicta)*" olarak anılan imparatorların yayınladıkları beyannameler aracılığıyla gerçekleştiriliyordu. *Edictum*'lar imparatorluk emirnamelerinin (*constitutiones*) en önemli kategorisiydi. *Edictum*'lar cumhuriyet döneminde de *magistra*'lar -*praetor*'lar tarafından yayınlanabiliyordu. Bunun birlikte *magistraların* görev süreleri bir yıl ve belirli bir alan ile sınırlanmıştı, dolayısıyla *magistra*'ların yayınladıkları beyannameler de aynı biçimde sınırlı bir niteliğe haizdiler. Oysa imparatorların *magistral* yetkileri imparatorluk sınırlarının tamamı üzerinde hayatları boyunca devam ediyordu ve yayınladıkları beyannameler de tüm imparatorluk toprakları üzerinde uygulanıyordu. Hatta ilerleyen dönemlerde bu beyannameler imparatorların ölümünden sonra da uygulanmaya devam etmiştir. BUCKLAND, 1950, s. 17 - 18. Cumhuriyet döneminde yayınlanan *praetor edictum*'ları ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. UMUR, 1982, s. 205 - 209; OKANDAN, 1952, s. 462 - 466. Aşağıda belirtileceği üzere *Iustinianus* döneminde gerçekleştirilen kodifikasyon çalışmaları sırasında, onun zamanına kadar gelen imparatorluk emirnamelerinin toplanmaya çalışarak bunlara belirli bir düzen verilmek istendiği dikkat çeker. Bu durum da emirnamelerin geçerliliklerinin imparatorların yaşadıkları dönemle sınırlı olmadığını gösterir.

89 *Ibid.*, s. 473 - 474.

90 Ortadan kaldırılmayan organların ise işlevsizleştirildiğini belirtmek gerekir. Bu bağlamda *senatus* cumhuriyet rejiminde ulaştığı iktidar gücünü, siyasi nüfuzunu ve saygınlığını büsbütün kaybetmiştir. *Dominatus* döneminde *senatus*'un gerçek vazifesi, imparator kararlamalarını, emirnamelerini, kanunlarını kayıt ve tescil etmekten ibaret bir hale dönüşmüştür. OKANDAN, 1944, s. 269. *Senatus*'un yetkilerinin azalmasına paralel olarak, menşei *principatus* döneminde bulan *consilium principis*'in (imparator meclisi) güçlendiği görülür. Bilhassa *dominatus* devrinde imparator meclisi idari faaliyet ve yasama faaliyeti açısından imparatorun en önemli yardımcısı konumuna yükselmiş; devletin en nüfuzlu müesseselerinin başında sayılmaya başlanmıştır. *Ibid.*, s. 280 - 281; UMUR, 1982, s. 99 - 100.

tında ona mutlak biçimde bağlı hiyerarşik bir düzene göre sıralanmış memurlardan müteşekkil bir yapı haline gelmiştir⁹¹. Bu hiyerarşik yapılanma dâhilinde memurlar arasında maaşlardan rütbelere ve şereflere kadar uzanan son derece ayrıntılı düzenlemeler yapılmış, imparatorun kişiliğinde vücut bulan iktidar, büyük oranda bu merkez memurlarının eliyle yürütülür hale gelmiştir⁹². Bu hiyerarşik bürokratik yapılanmanın bir ilk çağ devleti için gerçekten ileri bir idari örgütlenme aşamasına tekabül ettiğini belirtmek gerekir. Bu dönemin ayırt edici özelliklerinin başta gelenlerinden bir tanesi de *princeps*'lerin sahip olamadığı kanun koyuculuk vasfını⁹³, mutlak monarşinin kurulmasıyla beraber imparatorun kendi uhdesine alması, böylece *principatus* döneminde kısmen -görünüşte- ayrı organlarca yerine getirilen yasama ve yürütmeye ilişkin yetkilerin tek elde birleşmesidir. Böylece yargı ve yürütme yetkisini zaten elinde tutmakta olan hükümdar, kanun koyucu vasfıyla yasama yetkisine de sahip olmuştur.

İmparatorlar, kanun koyuculuk vasıflarını Augustus zamanından beri imparatorluk emirnameleri yayınlamak suretiyle kullanarak hukuk sistemi üzerinde doğrudan etkinlik gösterebiliyorlardı. Ancak ilk imparatorluk emirnamelerinde cumhuriyetçi geleneğin sürdürüldüğü, hukuk alanında köktenci değişikliklerden ziyade mevcut düzenlemelerin günün şartlarına uydurulması için sınırlı bir tadil ile yetinildiği dikkat çekmektedir. Bununla beraber imparatorların güçlerinin artmasına paralel olarak, bilhassa *principatus* devrinden itibaren, örneğin *Hadrianus* (M.S. 76 - 138) zamanında⁹⁴ ve onu takip eden dönemlerde söz konu-

su cumhuriyetçi geleneklerin terk edilerek emirnamelerin doğrudan düzenleyici ve kural koyan bir biçimde kaleme alındığını belirtmek gerekir. Kamuya ilişkin birçok düzenleme bu emirnameler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir⁹⁵.

Roma'nın gerçek anlamda bir imparatorluk haline gelmesinin olağan sonuçlarından biri de, özellikle imparatorluk siyasetinin izlenmeye başlanması ve kendilerine vatandaşlık hakkı tanıyan yabancı unsurların sayısının artmasına paralel olarak imparatorluk tebaası içinde Romalıların azınlık haline gelmesi ve vatandaşlık tanınan yabancı toplulukların, başta Roma'nın kurumları ve hukuk düzeni olmak üzere yapısal niteliklerini değiştirmeleridir⁹⁶. Özellikle Hıristiyanlığın gelişiminin böyle bir etki gösterdiğini belirtmek gerekir. Ayrıca Doğu'dan gelen istilacı güçler ve sürekli savaşların da imparatorluğu giderek zayıflattığını, hatta sahip olduğu topraklar düşünülüğünde yönetilemez bir hale getirmeye başladığını söylemek gerekir.

Dominatus dönemi, mutlak monarşinin ve tek elden yönetimin uygulandığı bir idari sistem olmasına karşın, aynı zamanda Roma İmparatorluğu'nun ikiye bölündüğü bir zamana da tekabül eder⁹⁷. Gerçekten M.S. 395 yılında

miştir. Zira bu dönemde imparator, *senatus*'un üzerinde büyük bir güce ulaşmış, kanun koyuculuk vasfı doğrudan imparatorun şahsında temerküz ederek mutlak bir hale gelmiştir. Gerçekten *Hadrianus*'tan itibaren *praetor*'lar yasama faaliyetine ilişkin tüm güçlerini kaybetmişler; keza diğer *magistra*'ların da hemen hiçbir gerçek yetkisi veya gücü kalmamıştır. Tüm yetki ve güç imparatorun eline geçmiştir. BUCKLAND, 1950, s. 50. Ayrıca bkz. TÜRKÖĞLU, 2009, s. 280.

95 BUCKLAND, 1950, s. 17.

96 ÖZCAN, Mehmet Tefrik, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2008, s. 18. Bununla birlikte Roma İmparatorluğu M.S. 476 yılında dağıldıktan sonra bile, siyasal parçalanmanın Roma kültürüyle hukuk sisteminin etkilerini tamamen ortadan kaldırdığını söylemek güçtür. Kurulan bir siyasal yapılanma yada krallık, kendini Roma İmparatorluğu'nun ardılı saymış, onun kültür ve medeniyetine sahip çıkmıştır. KÜÇÜK, Eşref, "XII. Yüzyıl Rönesansı ve 'Yeniden Doğan' Roma'yı Günümüze Bağlayan Son Halka", **AÜHF**, C. 56, S. 4, Y. 2007, s. 115 - 116.

97 Gerçekten de *dominatus* sisteminde sürekli, tek bir imparatorun egemenliğinden söz etmek pek mümkün değildir. Daha *Diocletianus*'un imparatorluğu döneminde, devletin daha kolay savunulabilmesi ve kamu yetkisini güçlendirmek için önce ikili (diyarşi sistemi) sonra dörtlü (tetrarşi sistemi) hükümdarlar uygulamasına geçildiği görülür. İmparatorluk bağımsız yöneticileri olan dört bölgeye ayrılmıştır. Bu dört hükümdar arasında bir eşitlik olmayıp hiyerarşi düzeni mevcut olsa da, her birinin kendine özel hazinesi, hükümet merkezi ve meclisi vardı. Örneğin *Diocletianus*, Doğu eyaletlerini daha kolay yönetebilmek için İzmir'e yerleşmiştir. Sa-

91 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 53 - 54; UMUR 1982, s. 126 - 127. Yargılama ve yasama sistemi de bu durumdan etkilenmiştir. Gerçekten daha *principatus* döneminin sonlarında çeşitli özel hukuk ilişkilerini düzenlemek ve yönetmek için *praetor* atanmasından vazgeçilerek, söz konusu görev memurlara devredilmeye başlanmıştır. Böylece iki aşamadan oluşan eski yargılama usulü terk edilerek, davanın başından sonuna değin imparatorun memuru konumundaki yargıçların önünde görüldüğü yargılama usulü genel uygulama haline gelmiştir. Keza *dominatus* döneminde *praetor*'luk sisteminin tamamen ortadan kaldırılmasına ek olarak sadece imparatorun iradesi kanun olarak kabul edilmeye başlandığı için, yasama faaliyetleri de sadece imparatorun şahsında ve onun tarafından şekillendirilmeye başlanmıştır. Bkz. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 111.

92 UMUR, 1982, s. 131 - 132.

93 Bkz. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 48.

94 *Buckland*'a göre Roma İmparatorluğu'nda gerçek anlamda monarşik yönetim imparator *Hadrianus* döneminde başla-

İmparatorluk Batı ve Doğu olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Her iki bölümün ayrı imparatoru, başkenti, ordusu ve bağımsız yönetimi olmasına karşın ortak bir hukukları vardır⁹⁸. Keza bu durum M.S. 476 yılında Batı Roma İmparatorluğu siyasal bakımdan ortadan kalkıncaya kadar sürmüştür. Buna karşın *dominatus* dönemi *Iustinianus*'un öldüğü M.S. 565 yılına kadar devam etmiş sayılır⁹⁹.

Doğu Roma'nın imparatoru olan *Iustinianus*, öncelikle Roma imparatorluğunun evrenselliğini geri getirmek istiyordu. Bu doğrultuda yayınladığı bir emirnamesinde "*geçmişte varolan her şeyi ... değeri azalmış olmakla birlikte ... yeniden kuruyoruz ... Romalılarının adını saymakla, devletimizde geçmişin daha büyük bir ölçüde canlanmasını sağlayacağız*" (*Novella XVII*) diyordu¹⁰⁰. Dolayısıyla *Iustinianus*'un önemi kendisini iki yönden gösterir. Öncelikle *Iustinianus*, Roma'nın eski topraklarını geçici bir süre de olsa yeniden egemenliği altına alarak Roma uygarlığını tekrar canlandırmak için mücadele etmiş¹⁰¹; ikinci olarak kendisine kadar olan dönemde gerçekleştirilen hukuk uygulamalarının derlenmesi (kodifikasyonu) için çalışmıştır. Roma hukuku ile ilgili bilgiler, gerçekleştirilen

yılları kimi zaman artan kimi zaman azalan bu imparatorlar ülkenin belirli bölgelerini yönetimleri altında tutuyor, böylece sınırları aşırı bir biçimde genişlemiş olan imparatorluk toprakları tek parça olarak muhafaza edilmek isteniyordu. Keza İmparatorluk, Doğu ve Batı olarak ikiye ayrılıncaya kadar bu çok parçalı ama mutlakiyetçi iktidar örgütlenmesi farklı mahiyet ve görünümde varlığını sürdürmüştür. Bkz. OKANDAN, **1944**, s. 256 - 264; SEIDLER, G. L. **Bizans Siyasal Düşüncesi**, (Çev. Mete Tunçay), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980, s. 1; AĞAOĞULLARI & KÖKER, **2004**, s. 70 - 71.

98 Örneğin iki imparatorluktan birinin hükümdarı öldüğü zaman, yenisi seçilene kadar öteki imparatorluğun başındaki hükümdar, kuramsal olarak iki imparatorlukta da egemen sayılıyordu. KARADENİZ ÇELEBİCAN, **2012**, s. 54. *Umur*'a göre de imparatorluğun ikiye bölünmüş olması, imparatorluğun birliğini kaldırmamıştı. Batı'da veya Doğu'da kabul edilen bir kanun diğer taraf içinde geçerli sayılıyordu. Emirnameler her iki imparatorun da ismini taşıyordu. Ancak bu durum M.S. 429 senesine kadar devam edebilmiş, çıkarılan bir emirname ile imparatorlardan birinin çıkardığı emirnamenin diğer imparatorlukta geçerli olabilmesi için onun imparatorunun da onayından geçmesi gerektiği şartı getirilmiştir. UMUR, **1982**, s. 252. Ayrıca bkz. TAHİROĞLU & ERDOĞMUŞ, **2001**, s. 29.

99 KARADENİZ ÇELEBİCAN, **2012**, s. 54 - 55; RUSSELL, **2002**, s. 429 - 430.

100 SEIDLER, **1980**, s. 10.

101 KARADENİZ ÇELEBİCAN, **2012**, s. 61. *Iustinianus* yaptığı savaşlar ile imparatorluğu gerek Batı gerekse Doğu'da genişletmiş ve bu başarılarını manevi yönden destekleyebilmek için de bir taraftan hukukun derlenmesine yönelmiş diğer taraftan Ortodoksluğu imparatorluğun ortak dini olarak benimsetmeye çalışmıştır. **Idem**.

bu derlemeler sayesinde günümüze kadar gelebilmiş ve günümüz Batı hukuk sistemlerinin kaynağını teşkil edebilmiştir¹⁰². Bu bağlamda Batı Roma İmparatorluğu'nun yıkılmasını müteakiben Roma kilisesinin hukukun üretilmesi sürecindeki boşluğu büyük ölçüde dine dayanarak doldurmayaya çalışmasına karşın, Doğu Roma'da *Iustinianus*, Hıristiyanlık ve Stoacılıktan izler taşıyan bir hukuk kodifikasyonu aracılığıyla devletten kiliseye geçen hukuk üzerindeki tekeli tekrar devletin egemenlik sahası içine almıştır¹⁰³. Keza Roma Kilisesi'nin etkinliği altındaki Katolik dünyasında, modern devletin oluşumu aşamasına kadar hukukun temel karakteristiğinin dinsel bir belirlenim altında olduğunu; laikleşme sürecinin ancak modern devletin kuramsal yapılanmasının ardından gerçekleşmeye başladığını ve son olarak 16. ve 17. yüzyıllardan itibaren dinden bağımsızlaşabildiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Roma hukukunun anlamı da bu dönemlerde yeniden keşfedilmiş ve Roma hukuku, modern devletin yapısal kurumlarının oluşturulması aşamasında kendisinden yararlanılan bir kaynak haline gelmiştir. *Weber*'in de belirttiği üzere Roma hukuku, site devletinden dünya imparatorluğu haline gelmiş bir siyasal yapının ürünü olarak, geç ortaçağ pandekt hukukçularının ve kilise hukukçularının *usus modernus*'u, Hıristiyanlığın laikleşen doğal hukuk kuramlarıyla birleştirmesi sonucu rasyonalize edilmiş ve böylece modern devletin hukuksal dayanaklarını teşkil edebilecek bir hüviyete kavuşturulmuştur¹⁰⁴. Hatta *Jacqueline Russ*'a göre Roma'nın hukuki, politik ve tarihsel mirası bütün bir 18. yüzyıl ve Fransız Devrimi boyunca devrimci düşünceye

102 **Idem**, s. 55 - 56. Batılı anlamda çeşitli modern hukuki ve politik kurumların anlaşılabilmesi ancak söz konusu kurumların tarihsel kökenlerinin analizi ile mümkün olabilecektir. *Iustinianus*'un derlemesi, Roma hukukunun M.S. 6. yüzyıl itibarıyla aldığı şekli ve ulaştığı düzeyi göstermesi açısından son derece önem arz etmektedir. *Karadeniz Çelebican*'ın da belirttiği üzere "*bu derlemede yer alan hukuk kuralları, değişik zamanlardaki siyasal, toplumsal ve kültürel olayların sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bundan ötürü, bu kuralların anlaşılabilmesi, bunları belirleyen uzun gelişim sürecinin incelenmesini gerektirir. Başka bir deyişle, Roma hukukunu, bütün hukuki kurum ve kuralları ile birlikte bir bütün olarak algılayabilmek ve değerlendirebilmek, gelişmesini sağlayan yaratıcı güçlerin dönemlere göre saptanarak incelenmesini zorunlu kılar*". **Idem**, s. 56.

103 ÖZLEM, **2004**, s. 218.

104 WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996, s. 153 - 154. *Usus modernus pandectarum* olarak adlandırılan modern Pandekt hukukuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. KÜÇÜK, **2007**, s. 115 - 121.

egemen olan paradigmalara kaynaklık etmiştir¹⁰⁵. Benzer biçimde, A. Georgesco'ya göre de Roma hukuku *Iustinianus*'tan Alman Medeni Kanunu'na kadar, Avrupa hukuku olarak, gerek modern Batı dünyasının gerekse onun hukuk sistematiğinin belkemiğini oluşturmuş, hukuki alanın yanı sıra, politik alanda da kendini hissettirmiştir¹⁰⁶. Buna karşın Doğu Roma'da ise, hukuk üzerindeki belirleyicilik tekelinin Batı'ya kıyasla büyük oranda hâlâ devletin -hükümdarın- elinde bulunduğu bir gelişim çizgisinin takip edildiği söylenebilir.

*Iustinianus*¹⁰⁷ derlemeleri ile Roma hukukunun, bilhassa klasik dönem hukukçularının eserlerinin ve *principatus* dönemi imparator emirnamelerinin, sistematik bir yapı dâhilinde ele alınarak gün ışığına çıkarılması, ayrıca klasik dönem hukukunun eskimiş ve bu nedenle güncelliği kalmamış olan kurallarının kaldırılarak, yerine yeni koşulları gözetken kuralların ihdas edilmesi hedefleniyordu. *Iustinianus*'un ölümüne kadar çıkardığı emirnamelerin de eklendiği bu derleme¹⁰⁸ aynı zaman-

105 RUSS, 2011, s. 56. Engels'e göre de Roma hukukunun, örneğin Fransız medeni hukuku ve dönemin burjuva toplumunun yapısı üzerinde inkar edilemez bir etkinliğinden söz etmek gerekir. ENGELS, 1992, s. 52. "Alman İdeolojisi"nde ise Marx ve Engels konuyla ilgili olarak şu tespitleri yaparlar: "hukuk bütün ülkelerde -Fransa'da 16. yüzyılda- sözcüğün tam anlamında gelişmeye başladı ve İngiltere'den başka bütün ülkelerde bu gelişme Roma hukukunun temelleri üzerinde oldu. İngiltere'de bile özel hukuku gittikçe daha çok yetkinleştirmek üzere Roma hukukunun (özellikle taşınır mülkiyet konusundaki) ilkelerini almak zorunda kalındı". MARX, Karl & ENGELS, Friedrich, **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, 4. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1999, s. 116 - 117.

106 GEORGESCO, A., "Roma Hukuku ve Modern Dünya Düşüncesi", (Çev. Bülent Tahiroğlu), **İÜHF**, C. 42, S. 1 - 4, Y. 1976, s. 599.

107 *Iustinianus* dönemi, Roma hukuku üzerindeki tartışılmaz etkinliğinin yanı sıra varlığını bin yılı aşkın bir süre devam ettiren Bizans İmparatorluğu'nun resmi öğretisinin şekillenmesinde de belirleyici bir rol oynamıştır. Gerçekten de Hristiyanlığın gereklilikleri, Roma hukukundan gelen fikirler ve erkin tanrısal kökenli olduğuna ilişkin Doğulu teokratik inanç Bizans'ın resmi öğretisinin kaynaklarını teşkil etmekteydi. Bu bağlamda her üç öğenin bir bileşimi olarak uyrukların imparatora mutlak itaatini dinsel, hukuksal ve doğu devletlerine özgü bir gelenekselleştirme sentezlemeye çalışan resmi Bizans siyasal düşüncesi meydana geliyordu. SEIDLER, 1980, s. 16 - 17.

108 Bu derlemelere Ortaçağ'dan bu yana "*Corpus Iuris Civilis*" adı verilmektedir. Söz konusu derlemelerde özel hukuka ilişkin bölümler ağır basmakla birlikte, az da olsa anayasa, idare, ceza ve kilise hukukuna ilişkin bölümler mevcuttur. *Corpus Iuris Civilis* bir kanun kitabı olarak düşünülmüş olmakla beraber günümüzün sistematik yapıya sahip kanunlarına benzememekte; daha ziyade özel, münferit olayların bir araya toplandığı bir derleme niteliği taşımaktadır. Bununla birlikte *Corpus Iuris Civilis* sadece bir uygulama kitabı da olmayıp, hukuk eğitiminde de kendisinden yararlanan kanun gücünde bir temel eser mahiyeti göstermektedir. Zira çeşitli bölüm-

da Roma hukukuna yeni bir nitelik de kazandırmıştır¹⁰⁹.

4. Değerlendirme

Cumhuriyet dönemi boyunca Roma'da siyasal ve ekonomik düzen ile kamusal yaşam büyük oranda sınıf mücadeleleri ve yönetim aygıtı üzerindeki iktidar savaşları ekseninde şekillenmiştir. *Pleb*'lerin ulaştıkları ekonomik güç ile paralel olarak siyasal iktidar talepleri özellikle Roma hukukundaki değişikliklerin gerçekleşmesinde önemli bir tazyik sebebi olmuştur. Bu bağlamda hukuk ile politika arasında ilişki, bütün bir cumhuriyet dönemi boyunca ortaya çıkan siyasal ve ekonomik mücadelelerin dışında anlamlandırılmayacak bir süreç içinde gelişmiştir. Cumhuriyet rejiminin sona ermesini müteakiben, sırasıyla *principatus* ve *dominatus* dönemlerinde politik ve ekonomik dizgelerin uğradığı farklı dönüşümler, bir taraftan hukuksal üst yapıda değişimlere diğer taraftan Roma'daki egemen siyasal ve felsefi düşünce sistemlerinde yeni arayışlara neden olmuştur. Bu bağlamda stoacı felsefenin de kaynaklarından beslenen Hristiyanlık, Roma'nın geleneksel düşünce yapısından ve siyasal geçmişinden önemli bir kopuşun simgesini oluşturmaktadır. Söz konusu durum Roma'nın idari ve siyasal yapısından Roma toplumunun kamusal ve özel yaşantısına kadar uzanan bir alanda etkili olacak sonuçları da beraberinde getirmiştir.

Roma siyasal düşüncesi üzerinde etkili olan akımların başında stoacı felsefe gelmektedir. Ancak stoacı felsefe sadece siyasal düşünce üzerinde değil, aynı zamanda siyasal sistemin pratik işleyişinde ve geniş halk kitleleri üzerinde de önemli

lerden (*Institutiones, Digesta (Pandectae), Codex ve Novellae*) müteşekkil olan *Corpus Iuris Civilis* imparatorun mutlak iradesinin bir ifadesi kabul edilmiş; yayımlanmakla birlikte kanun gücünü kazanmıştır. *Corpus Iuris Civilis*'i oluşturan bölümlere daha ayrıntılı baktığımızda, *Iustinianus*'un bu derleme ile öncelikle imparator emirnamelerinin toplanmasını (*Codex*), klasik hukukun derlenmesini (*Digesta*) ve hukuk öğreniminde kullanılmak üzere bir hukuka giriş kitabı (*Institutiones*) yazılmasını amaçladığı görülür. Ayrıca bu kanunnameye *Iustinianus*'un imparatorluğu sırasında çıkarılmış olan emirnameler eklenerek yeni bir bölüm (*Novellae*) daha oluşturulmuştur. KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 65 - 68. Ayrıca bkz. UMUR, 1982, s. 266 - 274; TAHIROĞLU & ERDOĞMUŞ, 2001, s. 75. *Corpus Iuris Civilis* bilhassa Batı kültürünün ve hukuksal yapılarının şekillendirilmesinde benzersiz bir katkı sağlamıştır. Bu bağlamda Russ, antikiteye ait eserler arasında *Corpus*'tan daha fazla bası yapan tek eserin incil olduğunu söyler. RUSS, 2011, s. 57.

109 KARADENİZ ÇELEBİCAN, 2012, s. 61 - 62. Ayrıca bkz. JOHNSTON, 1999, s. 22 - 23.

bir etkinlik göstermiştir. Bilhassa Hristiyanlığın bir inanç sistemi olarak Roma toplumu tarafından benimsenmesini önceleyerek Romalı bireyin düşünsel yaşantısı üzerinde baskın bir karakter göstermiştir.

Roma Stoacılığı, mirasçısı olduğu ve başlıca temsilcileri *Zenon*, *Kleanthes*, *Khrysippos* gibi filozoflardan müteşekkil olan erken dönem Stoacılığından ve önemli isimleri arasında *Panaitios* ile *Poseidonios* olan orta dönem Stoacılığından ciddi anlamda farklılaşmaktadır¹¹⁰. Gerçekten de Roma Stoacılığının polis ulusçuluğunu aşan ve insanları tek bir devlet yönetimi altında birleştirmeye yönelten kozmopolitizmi, Roma İmparatorluğu'nun sosyo-politik ihtiyaçları ve amaçlarıyla birebir uyuyordu. Çünkü gerek imparatorluğun temel felsefesi gerekse Stoacılık öğretisi, insanların kaynaştırılıp tek bir çatı altında birleştirilmesini imliyordu¹¹¹. Roma Stoacıları içerisindeki en önemli isimler olan *Seneca*, *Epiktetos* ve aynı zamanda Roma imparatoru da olan *Marcus Aurelius*'un klasik Stoacılığı daraltarak onu geniş kapsamlı bir dünya görüşünden, bilgi kuramından, varlık teorisinden, doğa ve ahlak felsefesinden sadece insanla, insanın evren içindeki yeriyle, ahlaki ve pratik konumuyla ilgilenen bir öğütler toplamına indirdikleri söylenebilir¹¹². Keza Stoacılığın, Roma İmparatorluğu gibi bir dünya devleti haline gelmiş siyasal yapılanma içerisinde, bir yandan insanların vicdanlarını rahatlatmak, öte yandan yazgıya boyun eğmeyi teşvik ederek olası efendi-köle çatışmalarını teskin etmek, kısacası var olan çeşitli iktidar ilişkilerinin yeniden üretilebilmesini sağlamak gibi bir misyonunun da söz edilebilir. Bu özelliğın, bilhassa iktidar aygıtının sahipleri tarafından büyük bir memnuniyetle karşılanacağı da aşikârdır¹¹³. Gerçekten Roma Stoacılığı, imparatorluğun tebasını sessizce boyun eğmeye yönlendirmektedir. Haksızlık durumunda dahi ruhsal bir mutluluk arayışı ve içsel özgürlüğün daha önemli olduğu vurgusunun ön plana çıkartılması suretiyle

le pasivize edilmiş bir kamusal alanın tesisinin olanaklılığını yaratmaktadır. Sözü edilen tüm bu hususlar, cumhuriyet dönemine nazaran imparatorluk içi toplumsal ve politik mücadeleyi körelttiği gibi Hristiyanlık inancının yayılabilmesi için de uygun ortamı yaratmıştır.

Stoacılık düşüncesinin yarattığı düşünsel ve felsefi iklim ile bireysel pasivizasyonun toplumu durağanlaştırması olgularıyla büyük oranda uyum içinde olan Hristiyanlık inancı ve öğütlediği felsefe, Stoacılıkla benzer biçimde bireyin, toplumla ve devletle olan ilişkilerini düzenlemeye yönelen bir mahiyete sahipti. *Umur*'un da belirttiği üzere bir inanç sistemi olarak Hristiyanlık, kendini devlet düşüncesinin -kavramının- üzerinde konumlandırıyor; yerellikten evrenselliğe -kozmpolitizm idealine- yönelen bir dil kullanmayı tercih ediyordu. Bu durum geleneksel Roma yurtseverliğini baltalıyor, yeni bir değerler sistemini eskisinin yerine ikame ediyordu. Birey öncelikle kendi içine yöneliyor, bu dünya ile ilgilenmeyerek ölümden sonraki dünya ile daha çok alakadar oluyor ve dünya işleri karşısında edilgen kalmayı yeğliyordu. Bu durumun, Roma devletine olan bağlılığı azalttığı ve yerine dini kurumlara yönelişi getirdiğini de belirtmek gerekir¹¹⁴.

Hristiyanlığın Roma toplumu içinde yaygınlaşması çok kolay ve egemen güçlerin hemen onayladığı bir veçhede de gerçekleşmemiştir. Fakir halk arasında hızla yaygınlaşan Hristiyanlık zenginler ve iktidar üzerinde etkinlik gösteren egemen güçlerce uzun süre onay görmeyerek ciddi bir direnişle reddedilmeye, yasaklanmaya çalışılmıştır. Hristiyanlık inancı ancak M.S. 305 yılında imparatorluğun başına *Constantinus*'un geçmesi ve M.S. 313 tarihli *Milano Fermanı*'nın yayınlanmasının ardından hoşgörüle karşılanmaya başlamıştır¹¹⁵. Fakat bu süreç içerisinde pek çok Hristiyan'ın ağır baskılar altında kaldığını, kovuşturmalara uğradığını da belirtmek gerekir. İmparator *I. Theodosius* döneminde ise Hristiyanlık, devletin resmi dini haline getirilerek eski pagan inançlar yasaklanmıştır¹¹⁶. Hristiyanlığın kabulü yaşanan büyük iç çatışmaları bir nebze duraklattıysa da buna karşın dış sorunlar, yabancı kavimlerin saldırıları Roma

110 RUSSELL, 2002, s. 403. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, *Kent Devletinden İmparatorluğa*, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s. 416 - 418; ARSLAN, Ahmet, *İlkçağ Felsefe Tarihi 4 - Helenistik Dönem Felsefesi: Epikuroscular Stoacılar Septikler*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 187 - 206.

111 AĞAOĞULLARI, 2004, s. 430 - 431.

112 ARSLAN; 2008, s. 220.

113 AĞAOĞULLARI, 2004, s. 432 - 434.

114 UMUR, 1982, s. 122 - 123. Hristiyanlığın imparatorluk üzerindeki etkileri konusunda ayrıca bkz. ÖZCAN, 2008, s. 19.

115 AĞAOĞULLARI & KÖKER, 2004, s. 107 - 111.

116 *Ibid.*, s. 111.

İmparatorluğu'nun kısa süre içerisinde çökmesi sonucunu doğurmuştur.

Roma'nın çökmesine karşın Hıristiyanlığın gerek İtalya gerekse Avrupa'nın diğer bölgelerinde hızla yaygınlaşarak kurumsallaşması, Papalık aracılığıyla yeniden anlamlandırılmaya çalışılan bir iktidarın meşrulaştırıcı kaynağı haline gelmesi, genel olarak Avrupa üzerindeki iktidar mücadelelerini de daha farklı bir boyuta taşımıştır. Keza bütün bir Ortaçağ boyunca imparatorlar, prensler yada feodal güçler ile Papalık arasındaki gerginlikler özelinde somutlaşacak olan egemenlik mücadeleleri ile onun hukuksal - politik yansımalarının ilk nüvelerinin de Roma İmparatorluğu'nun çöküşüyle eş zamanlı olarak ortaya çıkmaya başladığını söylemek yanlış olmayacaktır¹¹⁷. Bu sürecin dünyevi yönünü temsil eden imparatorlar yada prensler, kendi iktidar konumlarını Papalığın tahakkümünden kurtararak sağlamlaştırmaya çalışırken, öncelikle egemenliklerini kazanmaya yönelmişlerdir. Buna karşın Papalık ise imparatorlardan prenslere kadar dünyevi iktidarlar üzerinde hiyerarşik açıdan sahip olduğu üstün konumunu sürdürmeye, egemenliğin, hukukun, iktidar erkinin kaynağını kendi tekelinde tutmaya devam etmek istiyordu. Bütün bir Ortaçağ boyunca

sürecek politik ve hukuki mücadelelerin, temel karakteristiğinin de bu minvalde biçimlendiğini belirtmek gerekir.

Sonuç olarak bu çalışmada belirli bir tarihsel perspektiften Roma'nın krallık devrinden imparatorluğa ve oradan bölünerek dağılmasına uzanan bir dönemde, ekonomi, toplumsal sınıflar ve ilişkiler, felsefe ve din gibi dizgeler ışığında değişen politik süreçlerin, iktidar ilişkilerinin, yönetim biçimlerinin hukuksal yapı ve kamu düzeni üzerinde nasıl bir etkinlik gösterdiği tespit edilmeye çalışılmıştır. Bu bağlamda var olan politik mücadelelerle çatışmalar, gerek hukuk sistemi gerekse kamu düzeni üzerinde ilk elden sonuçlar doğuracak biçimde etkiler yaratmıştır. Ekonomik süreçlerdeki değişimler iktidar mücadelelerine yansımakta, kimi durumlarda iktidar sahiplerinin muhaliflere yönelik tavizleriyle, kimi durumlarda ise doğrudan iktidarın el değiştirmesi suretiyle, öncelikle hukuksal alanda somutlaşan etkileşimler meydana getirmektedir. Bir üst yapı kurumu olarak hukuk, tıpkı günümüz modern toplumlarında yaşanan süreçlerde olduğu gibi Roma antikitesinde de ekonomik, politik ve toplumsal olgulara duyarlı olduğundan, ortaya çıkan dönüşümleri yansıtmakta, mevcut iktidar pratiklerinin belirlenimi altında farklı çıkar gruplarının mücadele ve müdahaleleriyle biçimlenmektedir.

117 Bkz. **Ibid.**, s. 111 - 113.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

- ADKINS, Lesley, & ADKINS, Roy A., **Handbook to Life in Ancient Rome**, (Updated Edition), Facts on File, New York, 2004.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali, **Kent Devletinden İmparatorluğa**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- AĞAOĞULLARI, Mehmet Ali & KÖKER, Levent, **İmparatorluktan Tanrı Devletine**, 5. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.
- ARSLAN, Ahmet, **İlkçağ Felsefe Tarihi 4 - Helenistik Dönem Felsefesi: Epikuroşular Stoacılar Septikler**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.
- ATLAN, Sabahat, **Roma Tarihinin Ana Hatları, I. Kısım, Cumhuriyet Devri**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

- BUCKLAND, W. W., **A Text-Book of Roman Law From Augustus to Justinian**, Cambridge [Eng.], University Press, 1950.
- CAPOGROSSI COLOGNESI, Luigi, "Roma Egemenliği: Yurttaşlık ve Kölelik", (Çev. Özcan Çelebican), **AÜHF**, C. 43, S. 1 - 4, Y. 1993, (s.299 - 311).
- DEMİRCİOĞLU, Halil, **Roma Tarihi, I. Cilt, Cumhuriyet I. Kısım, Menşe'lerden Akdeniz Havzasında Hâkimiyet Kurulmasına Kadar**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1953.
- ENGELS, FRIEDRICH, **Ailenin, Özel Mülkiyetin ve Devletin Kökeni**, 12. Baskı, (Çev. Kenan Somer), Sol Yayınları, Ankara, 2002.

- ENGELS, Friedrich, **Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu**, 3. Baskı, (Çev. Sevim Belli), Sol Yayınları, Ankara, 1992.
- GEORGESCO, A., "Roma Hukuku ve Modern Dünya Düşüncesi", (Çev. Bülent Tahiroğlu), **İÜHF**, C. 42, S. 1 - 4, Y. 1976, (s. 585 - 601):
- JONES, A. H. M., "Imperial and Senatorial Jurisdiction in the Early Principate", **Studies in Roman Government and Law**, Basil Blackwell, Oxford, 1960, (s. 69 - 98).
- JONES, A. H. M., "The Imperium of Augustus", **Studies in Roman Government and Law**, Basil Blackwell, Oxford, 1960, (s. 1 - 17).
- JOHNSTON, David, **Roman Law in Context**, Cambridge University Press, Cambridge, 1999.
- KARADENİZ ÇELEBİCAN, Özcan, **Roma Hukuku**, 15. Baskı, Yetkin Yayınları, Ankara, 2012.
- KULAOĞLU, Meliha, "Tarihçi Titus Livius ve Tarihinin Birinci Kitabının Önsözü", **Anatolia**, S. 12, Y. 1968, (s. 9 - 15).
- KÜÇÜK, Eşref, "XII. Yüzyıl Rönesansı ve 'Yeniden Doğan' Roma'yı Günümüze Bağlayan Son Halka", **AÜHF**, C. 56, S. 4, Y. 2007, (s. 111 - 122).
- MARX, Karl & ENGELS, Friedrich, **Alman İdeolojisi [Feuerbach]**, 4. Baskı, Sol Yayınları, Ankara, 1999.
- MOMMSEN, Theodor, **The History of Rome Vol. 1**, (Çev. William Purdie Dickson), Richard Bentley & Son, London, 1894.
- OKANDAN, Recai G., **Roma Âmme Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1944.
- OKANDAN, Recai G., "Roma Hukukunun Kaynakları Bakımından Vukua Gelen Tarihî Gelişme", **İÜHF**, C. 18, S. 1 - 2, Y. 1952, (s. 454 - 478).
- ÖZCAN, Mehmet Tevfik, **Modern Toplum ve Hukuk Devleti**, On İki Levha Yayıncılık, İstanbul, 2008.
- ÖZLEM, Doğan, **Etik - Ahlak Felsefesi-**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2004.
- RUSS, Jacqueline, **Avrupa Düşüncesinin Serüveni - Antik Çağlardan Günümüze Batı Düşüncesi**, (Çev. Özcan Doğan), Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2011.
- RUSSELL, Bertrand, **Batı Felsefesi Tarihi I**, (Çev. Muammer Sencer), Say Yayınları, İstanbul, 2002.
- SEIDLER, G. L. **Bizans Siyasal Düşüncesi**, (Çev. Mete Tunçay), Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1980.
- TAHIROĞLU, Bülent, "Roma Devleti'nin İktisadi Krizleri", **İÜHF**, C. 45, S. 1 - 4, Y. 1979 - 1981, (s. 677 - 706).
- TAHIROĞLU, Bülent & ERDOĞMUŞ, Belgin, **Roma Hukuku Dersleri**, Der Yayınları, İstanbul, 2001.
- TÜRKOĞLU, Gökçe H., "Roma Cumhuriyet ve İlk İmparatorluk Dönemlerinin İdari Yapısı", **DEÜHF**, C. 11, S. 2, Y. 2009, (s. 251 - 289).
- TÜRKOĞLU ÖZDEMİR, Gökçe, "Roma Hukukunda *Senatus Consultum Velleianum*", **İKÜHF**, C. 4, S. 1 - 2, Y. 2005, (s. 199 - 223).
- UMUR, Ziya, **Roma Hukuku**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1982.
- WATSON, Alan, **Law Making In The Later Roman Republic**, Oxford University Press, London, 1974.
- WEBER, Max, **Sosyoloji Yazıları**, (Çev. Taha Parla), İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.
- WILLIAMSON, Callie, **The Laws of the Roman People - Public Law in the Expansion and Decline of the Roman Republic**, The University of Michigan Press, USA, 2005.
- ZOCH, Paul A., **Ancient Rome: An Introductory History**, University of Oklahoma Press, Norman, 1998.